

REUTILIZAREA CLĂDIRILOR VECHI

PETER DERER

II Experiența istorică de la Renaștere până la finele secolului al XIX-lea

Conștientizarea efortului de reciclare

Între perioada Renașterii și cea a clasicismului se consumă ceea ce s-ar putea numi cel mai amplu efort de valorificare a fondului clădit moștenit din antichitate. Deși diverse etape din dezvoltarea unor zone ale continentului au căpătat numele de Renaștere (se vorbește de o „renovatio” carolingiană și de alta ottoniană între secolele IX-XI, ca și de o „renaștere paleologă” în secolele XIII-XIV), numai mișcarea care a pornit din Italia secolului al XIV-lea a îmbrăcat forma unei redescoperiri active a producției de arhitectură din Roma antică. Renașterea și apoi clasicismul nu au influențat activitatea de reciclare decât în măsura în care reevaluând arhitectura din antichitate au determinat *trecerea de la formele primare la cele evoluat de recuperare, refacere și refolosire* a fondului clădit moștenit. Dar efervescența teoretică legată de cercetarea, evaluarea și reactualizarea vechii arhitecturi a condus și la unele soluții practice demne de interes.

Pornindu-se de la inițiative mai vechi, în timpul Renașterii se *înmulțesc actele legislative privind protecția și conservarea clădirilor decretate monumente*, care sunt cercetate amănunțit și pentru care se fac uneori propuneri de reparare și chiar restaurare. În 1425 se emite o ordonanță papală care prevedea desființarea clădirilor parazitare ce aduc prejudicii monumentelor, un secol mai târziu (1534) la Roma se interzice adosarea clădirilor noi de cele vechi protejate, în 1646 se impune apărarea tuturor edificiilor antice. Între timp la Vatican s-a înființat un Comisariat al Antichităților, postul de comisar fiind ocupat de-a lungul secolului XVI pe rând de Rafael, Bramante, Michelangelo, Leonardo. În 1455 se interzice folosirea clădirilor antice de pe cuprinsul Romei drept carieră de materiale pentru construcții și câteva decenii mai târziu (1490) se iau măsuri pentru stăvilirea înstrăinărilor de antichități. Exemplul Romei este preluat și de alte țări: în Suedia există din 1630 un directorat al antichităților cu răspunderi privind protejarea monumentelor; în Anglia se interzice ridicarea de clădiri neautorizate în centrul vechi al orașelor; în Germania s-a început după 1450 o inventariere a monumentelor provenite de la romani etc. Dar tot în Italia se conturează primele elemente teoretice și practice ale unei științe a conservării și restaurării clădirilor vechi. Primul pas îl constituie cercetarea substanței păstrate în Peninsula Italică, realizarea de relevée și încercarea unor reconstituiri. Printre primii se află Rafael care studiază clădirile din ansamblul forurilor Romei, propunând în unele situații soluții de consolidare și reparare a acestora. După exemplul său, aproape toți artiștii renascentiști activi și în domeniul arhitecturii au făcut cercetări pe clădiri antice. Dintre lucrările publicate se numără *Tratatul* lui Giacomo Vignola din 1562 ca și cel al lui Andrea Palladio din 1580 unde sunt prezentate și vestigii antice din Franța. Cu un secol mai devreme, Ciriaco di Ancona identificase monumente romane în timpul unei excursii prin Orient și Balcani (1435–1447), relevându-le și făcând unele propuneri de reparare.

În secolele XVII-XVIII au apărut diverse *lucrări dedicate artei și arhitecturii romane*: după Poggio Bracciolini cu a sa „*Ruinarum urbis Romae descriptio*”, Flaminio Vacca cu primul jurnal arheologic „*Memorie di varie antichità di Roma*” (1707) și mai ales Giambattista Piranesi care scoate între 1748–1756 celebrele „*Vedute din Roma*” și „*Le antichità romane*”, se interesează de patrimoniul antic și cercetători din alte țări (Stephan de Perac, J. P. Letarouilly, J. J. Winckelmann etc.). Dacă concluziile studiilor asupra monumentelor Italiei se vor regăsi în producția de arhitectură renascentistă și barocă, cercetările (mai frecvente în sec. XVIII-XIX) asupra vestigiilor vechii arhitecturi grecești își vor găsi reflexul în creația clasicismului. Deși începutul l-a făcut J. J. Winckelmann prin descrierea rezultatelor săpăturilor de la Pompei și Herculaneum (după 1755), o contribuție importantă au adus-o dările de seamă publicate de Society of Dilettanti din Londra (începând din 1769) despre „*The Antiquities of Jonia*”, lucrarea lui W. Wilkins „*Antiquities of Magna Graecia*” (1808) dar mai ales *tratatul* lui James Stuart și Nicholas Revett „*The Antiquities of Athens*” tipărite între 1762–1832. Prin aceste lucrări s-a pus la punct modul de inventariere și s-au perfecționat tehnicile de cercetare și relevare a monumentelor fără a se clarifica posibilitatea de evaluare, sursele de finanțare a lucrărilor de protecție și reparare, soluțiile de utilizare etc. În mod paradoxal, concomitent cu reconsiderarea patrimoniului antic (care treptat nu va mai fi folosit drept carieră de materiale de construcție), cade în dizgrație producția mai recentă, de pildă cea de factură gotică (în timpul primei Republici Franceze).

În ciuda difuzării unei atitudini noi, pozitive față de vechiul patrimoniu, *nu s-a renunțat cu desăvârșire la formulele de reciclare primară*. Probabil că exemplele de utilizare la substructuri, lucrări de terasamente ori construcții defensive s-au împuținat, dar preluarea pietrei de construcție, a materialelor ceramice sau a pieselor metalice pentru refolosirea la clădiri noi a continuat. Se știe că piatra celor două șiruri de arcade demontate după 1312 din partea de sud-est a Colosseum-ului a folosit la clădirea mai multor palate din Roma între care Palazzo Venezia, început la 1455 de papa Paul II (autor necunoscut), Palazzo della Cancelleria (atribuit lui Bramante), edificat între 1483–1511 de cardinalul Riario, Palazzo Farnese, construit de papa Paul III (fostul cardinal Farnese) pe baza unor planuri ale lui Sangallo cel Tânăr, Michelangelo, Vignola și Giacomo della Porta. Abia la jumătatea secolului XVIII, în timpul papei Benedict XIV (1740–1758) a fost trecut în rândul monumentelor protejate.

Colosseum-ul din Roma nu rămâne singurul exemplu: alte clădiri și ansambluri antice nu numai din Italia, dar și din Franța, Spania, Germania, Dalmatia au fost utilizate mai departe drept cariere de piatră, mai puțin pentru producerea de var. Aceeași soartă (cu excepția aproape inexplicabilă a Sf. Sofia) trebuie să o fi avut și patrimoniul clădit preluat de turci după cucerirea Imperiului bizantin: amplul efort constructiv ce a urmat căderii Constantinopolului din 1453 poate fi în parte explicat prin prezența aceluia imens depozit

de materiale de construcție (piatră, marmură etc.) pe care l-au constituit fortificațiile orașului, zona centrală, ansamblul palatelor imperiale din care s-au păstrat atât de puține urme. În afara capitalei Imperiului otoman, în provinciile incluzând vechile orașe grecești căzute în ruină (Efes, Pergam, Milet etc.), în lipsa unui alt debușeu, materialul litic a fost transformat în var până la începerea marilor campanii arheologice din sec. XIX.

În timpul luptelor religioase din Europa secolelor XVI-XVII intervin de asemenea forme de reciclare primară. În afara schimbărilor de destinație (preluarea de către unele comunități a lăcașurilor de cult ale altora) și a distrugerilor (din timpul Războiului de 30 de ani, 1618-1648 ș.a.), multe clădiri trebuie să fi fost demolate demonstrativ pentru a folosi în altă parte materialele. Probabil că așa s-a întâmplat cu lăcașurile de cult protestante din La Rochelle, Montauban, Cognac sau Baux (Franța) după lichidarea opoziției hughenote de către cardinalul Richelieu (1628).

La soluții apropiate s-a recurs și în unele perioade ale revoluțiilor burgheze din Anglia (1642) și Franța (1789). Între schimbările de destinație frecvent întâlnite în Franța se înscriu transformările clădirilor expropriate de la autoritățile bisericești în ateliere și depozite militare, mai rar în dotări publice. Bisericele St. Pierre și St. Frambourg (sec. XI-XIII) din Senlis (nu departe de Paris) au devenit grajduri ale

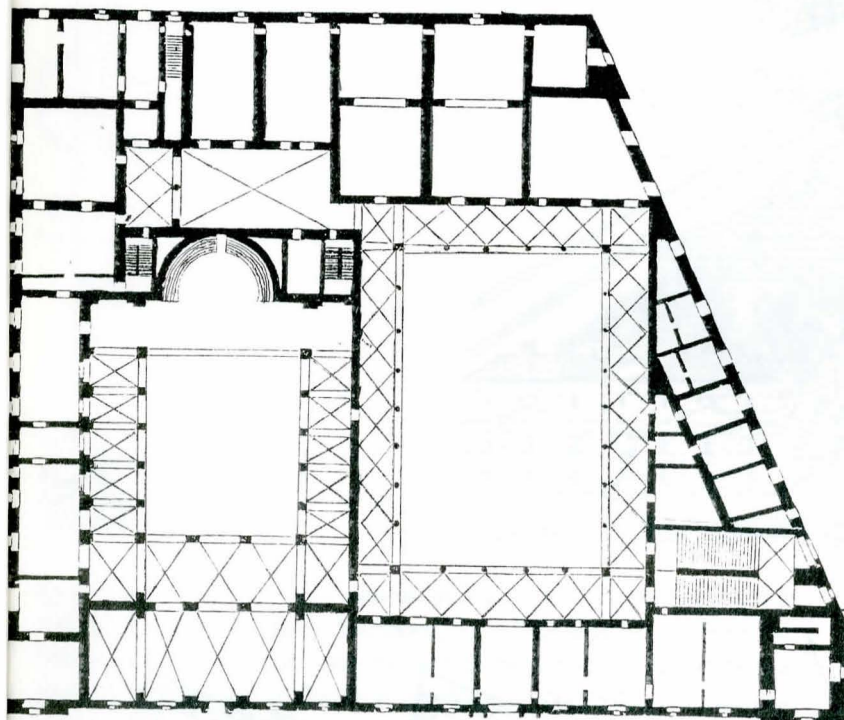
cavaleriei și hambare pentru furaje, Couvent des Carmes (sec. XIV) a fost transformat în magazin militar și închisoare la fel cu fostele clădiri monastice de la Saint Germain des Près (sec. XI) sau Palatul Luxembourg (1627) din Paris. Fostul complex cistercian de la Noinlac (provincia Berry) a adăpostit o fabrică de porțelan, iar Notre Dame des Victoires (sec. XVII) a fost reconvertită în bursă. Palatele aristocrației au devenit sedii ale noilor instituții: Palatul Bourbon (1722) a fost numit Maison de la Revolution în timp ce Palais Royal a ajuns complex comercial și de alimentație publică. Multe clădiri de cult au căpătat destinații politice. St. Sulpice (sec. XII) a devenit Templul Victoriei, iar celebra Notre Dame, Templul Rațiunii.

Au existat și cazuri de reciclare primară planificată: la Arras, o capelă relicviară sau la Reims, biserica St. Nicaise au fost demolate de un grup mobil specializat, deoarece depășeau limita siluetei urbane, iar materialul rezultat folosit la alte clădiri.

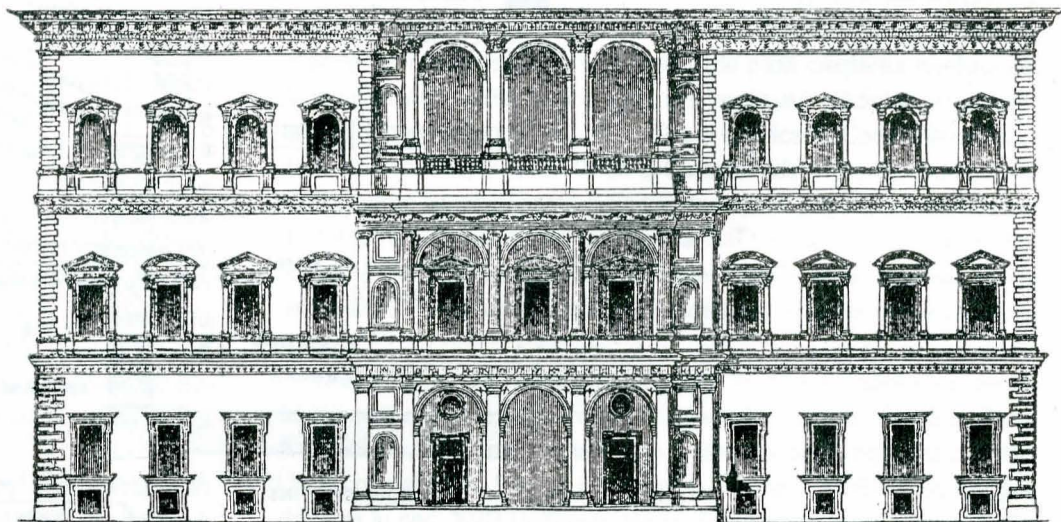
Tot în timpul Revoluției Franceze a fost dezvelit acoperișul mănăstirii din Chartres și demontate piese metalice de la Catedrala din Auch pentru a fi utilizate la fabricarea de arme și muniții.

Și în această perioadă se regăsește *formula adăugirilor și extinderilor, a regroupărilor și constituirii de ansambluri* cu variante cunoscute și inedite. În cazul clădirilor de cult se întâlnește frecvent cazul adăugirilor de turnuri-clopotniță și capele laterale. La San Spirito din Florența (1445) campanila datează din 1506, San Giorgio dei Greci din Veneția (1538) primește campanilul în 1587, bisericii Santa Maria delle Grazie din Milano (1465) i se adaugă corul în 1497. Adăugiri locale se realizează peste tot ca urmare a corecturilor sau completărilor teoretice: Catedralei din Bruges i se alipește turnul central în 1567, primăria medievală din Köln capătă un portic în 1571, la Paris Saint Sulpice (1655) obține turnurile cu un secol mai târziu. Uneori adăugirile depășesc volumul clădirilor inițiale la care au fost anexate: Catedrala din Granada (1563) a fost alipită unei vechi Capele regale.

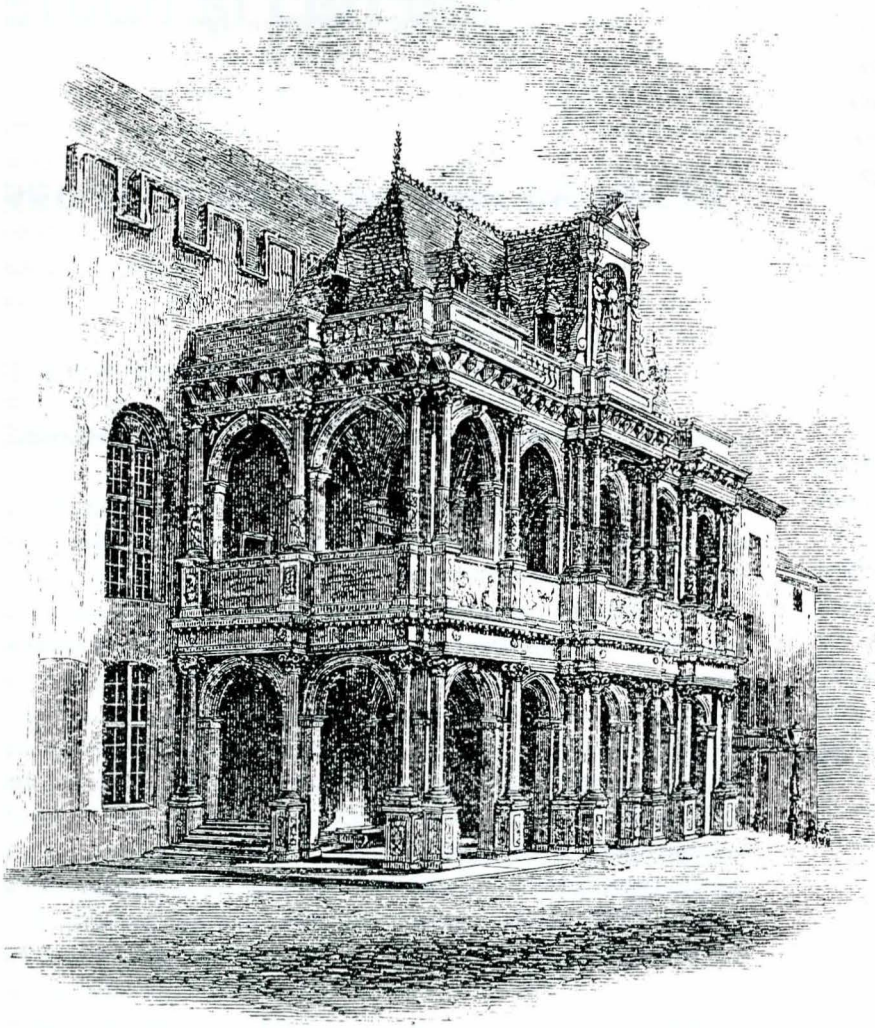
Cuprinderea clădirilor existente în compoziția unor ansambluri proiectate treptat poate fi exemplificată pe larg în perioada Renașterii și Barocului. În Italia ansamblurile sunt de dimensiuni mai restrânse, reflectând limitele financiare ale comandatarilor. În domeniul arhitecturii civile poate fi citat Palatul Pitti (cel mai mare complex după cel al Vaticanului) extins în trei etape (sec. XV, XVI și XVIII). Un caz cu totul aparte îl reprezintă Catedrala Sf. Petru realizată între 1506 și 1656 pe baza planurilor furnizate de mai mulți arhitecți, care, preluând segmentele executate anterior le-au continuat pe baza altor planuri de ansamblu. Exemple interesante se întâlnesc în Franța: ansamblul de la Fontainebleau început de Francisc I și continuat sub toți regii până la Ludovic XV, cel de la Blois conturat între secolele XIII-XVII, sau Louvre, început în 1546 și extins până recent (1989 – cu prilejul

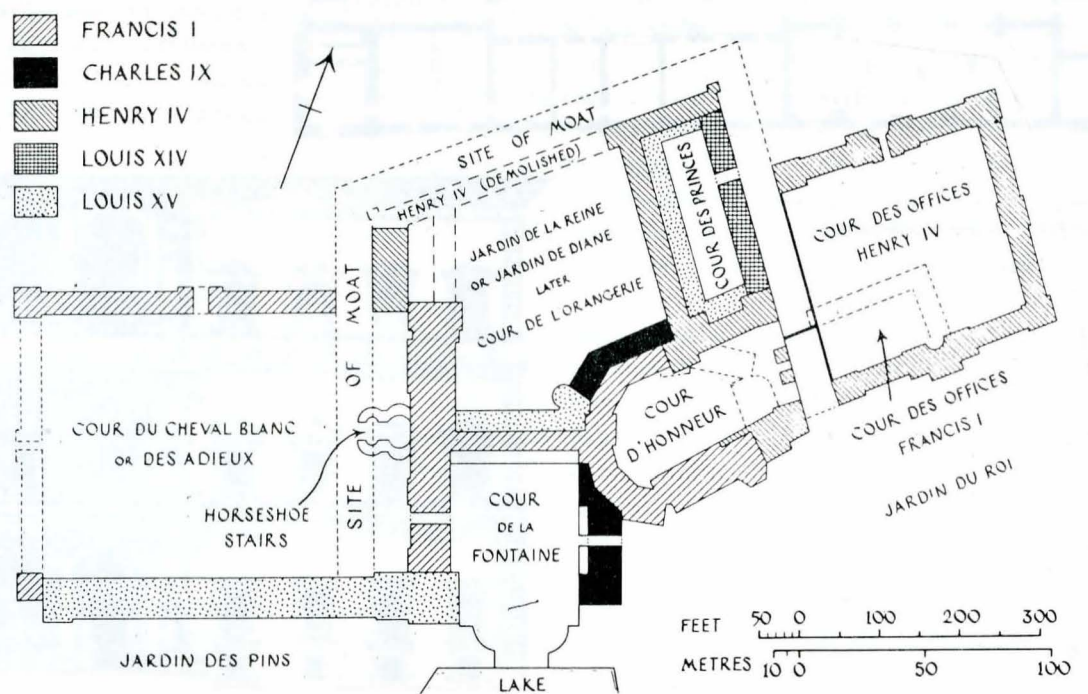
Roma, palatele Farnese și „della Cancelleria” (sec. XV-XVI) unde s-au folosit materiale din monumente antice (Colosseum)

Fountainbleau, extinderea în etape a ansamblului medieval (sec. XVI–XVIII)

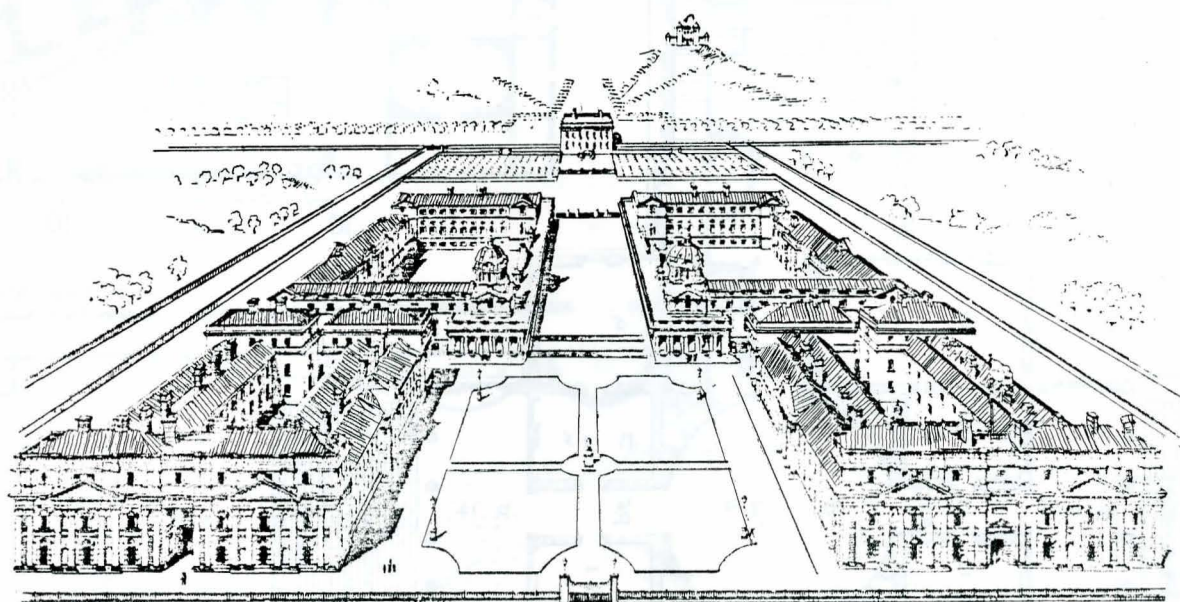

bicentenarului Revoluției franceze). O concepție avansată în planul reciclării prin includerea obiectelor existente în compoziții extinse o vădese câteva ansambluri din Anglia. La Whitehall Palace din Londra John Webb a inserat într-o compoziție rectangulară închisă Sala de banchete construită după 1619, în timp ce în ansamblul Spitalului regal de la Greenwich (sec. XVII), cu o compoziție rectangulară deschisă, au fost integrate două clădiri existente „The Queen's House” și „King Charles's Block”. Într-o compoziție mixtă s-a extins ansamblul palatului regal de la Praga început în sec. XII și continuat timp de peste patru secole. Datorită condițiilor locale arhitecturii au trebuit să imagineze o varietate de forme pentru corpurile de legătură, efort evitat de pildă la Ansamblul Central din Nancy unde racordurile au fost executate sub formă de colonade (procedeu folosit de romani cu altă finalitate).

Lărgirea orizontului teoretic ca și îmbogățirea practicii constructive a permis arhitecților renașcențiști și baroci *abordarea unor soluții novatoare în domeniul reciclării*. Transformarea felului de viață s-a reflectat și în arhitectura timpului, clădirile vechi (nu numai dintre cele nefinisate) primind fațade la modă. Ospedale Maggiore din Milano (1456) primește o altă fațadă în sec. XVII, clădirile gotice ale bisericilor San Francisco din Rimini și Santa Maria Novella din Florența

progreselor înregistrate în studiul mecanicii aplicate la construcții. Din acest interval au rezultat cele dintâi lucrări cunoscute de supraetajare: prima pare să-i revină lui Michelangelo care a realizat în 1548 un al doilea etaj peste Palazzo Farnese (1530). Alte asemenea intervenții, determinate de trecerea la construcția intensivă în condițiile accentuării procesului de urbanizare, sunt cunoscute la Veneția: Palatul Pesaro (1679) a fost etajat trei decenii mai târziu, iar etajul superior al palatului Rezzonico (1667) a fost executat în 1756. Cu totul ieșită din comun a fost clădirea Campanilei (1579) peste anticul Tabularium roman, devenit prin reorientare și amenajare Palatul senatorilor din Piața Capitoliului.

Concomitent, au loc și alte procese de remodelare a substanței clădite prin regruparea clădirilor de pe vechile parcele înguste tipice Evului Mediu. La Roma Palatul Massimi (1536) a rezultat din alipirea a două clădiri organizate pe axe diverse. La Praga, Primăria veche și Palatul Thun-Hohenstein (sec. XVIII) au fost realizate prin regruparea și transformarea mai multor case medievale, la fel ca la Oslo unde Palatul Anker (1755) a luat locul a cinci clădiri mai vechi. Alt fel de remodelare a clădirilor existente este cel exemplificat prin Palazzo della cancelleria din Roma (1498) încorporând o bazilică antică (San Lorenzo în Damasc) și mai ales prin Santa Maria degli Angeli edificată

Londra, așa-numitul Greenwich Hospital, unde două clădiri diferite au fost cuprinse într-o compoziție amplă de Christopher Wren (sec. XVII)

sunt remodelate la nivelul fațadei în manieră renașcentistă (după 1459), un secol mai târziu Michelangelo unifică fațadele clădirilor din Piața Capitoliului. Una din cele mai complexe remodelări volumetrice a realizat-o Palladio la Bazilica din Vicenza (1444), o structură medievală îmbrăcată în haine renașcentist-baroce (1515–1614). În secolele XVII–XVIII mai multor clădiri de cult din Paris (St. Gervais în 1621, Saint Etienne du Mont 1625, St. Sulpice 1749, St. Eustache 1787) li se reinnoiesc fațadele, de regulă cele principale (vest). Moda actualizării fațadelor se regăsește în Europa centrală (Palatul Lichtenstein din Praga) ca și în Scandinavia (Palatul Wrangel și altele) stimulând chiar realizarea de clădiri noi ce mimează diferite monumente: astfel Arhiepiscopul Eftimie din Novgorod a dispus reproducerea bisericii Ivan no Opokah (sec. XII) într-un complex din 1453, Palladio reface la Vicenza (1584) un teatru roman (Teatro Olimpico) în timp ce capodopera sa „Villa Capra” (1567) este imitată la Chiswick și la Mereworth Castle, Anglia (1725), James Stuart (1713–1788) reface, în unele din operele sale, alura vechilor temple grecești, iar la Viena Karlskirche (1737) este flancată de două replici ale Columnei lui Traian.

Secolele XV–XVIII înregistrează un important salt calitativ în intervențiile asupra clădirilor existente, nu în ultimul rând ca urmare a

de Michelangelo (sec. XVI) în locul acelei „Cella media” din fostele terme ale lui Dioclețian, conservând în mare parte decorul și dispoziția interioară a edificiului antic.

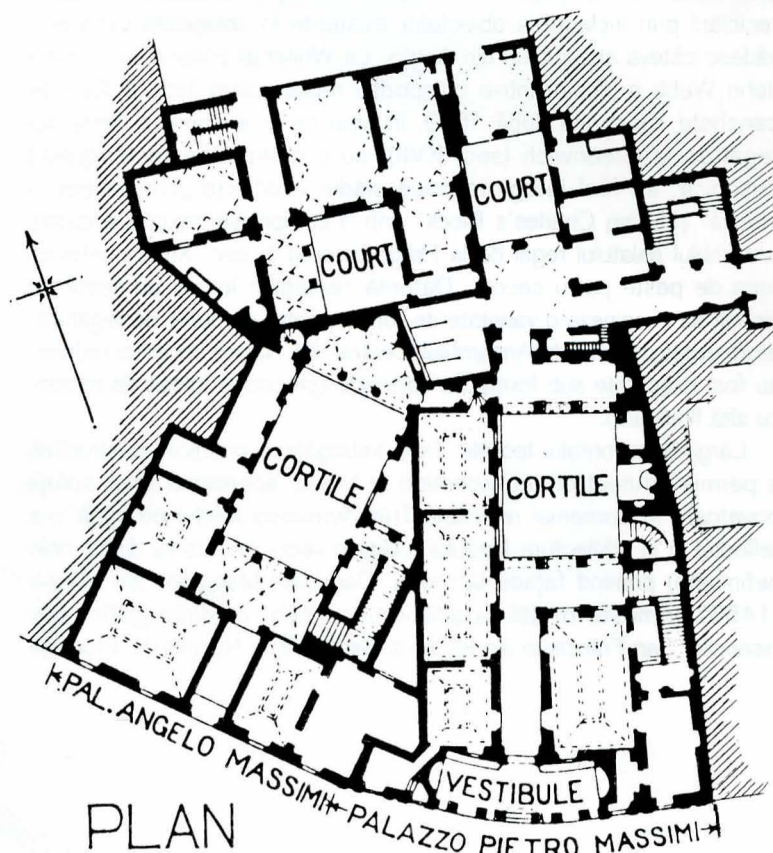
Între *exemplele de excepție* care se înscriu la loc de onoare în evoluția practicii de reciclare se numără intervențiile conducând la „dezghiocarea” structurii interne a clădirilor. Determinate de schimbări importante în desfășurarea funcțiunilor (de pildă creșterea nivelului de iluminat) s-au realizat străpungeri ale învelișului clădirilor: înlocuirea tavanelor prin bolți luminate de sus (ca la biserica lui Constantinos Lips de la Constantinopol, sec. XV ori la Catedrala din Florența unde domul lui Bramante se ridică peste o clădire de factură gotică) sau perforarea de ferestre și luminatoare (precum la Sant Apollinare in Classe din Ravenna dar mai ales la Catedrala din Toledo, unde Narciso Tomè realizează în 1732 un luminator ingenios între nervurile gotice din sec. XIII).

Intervenții riscante au loc atunci când în miezul clădirilor existente se execută case ale scărilor în manieră barocă. O primă încercare poate fi apreciată „Escalera dorada” de la Catedrala din Burgos (sec. XVI). Un secol mai târziu Bernini realizează la Vatican (1666) Scala Reggia dar abia în sec. XVIII Balthasar Neumann va perfecționa intervenția în

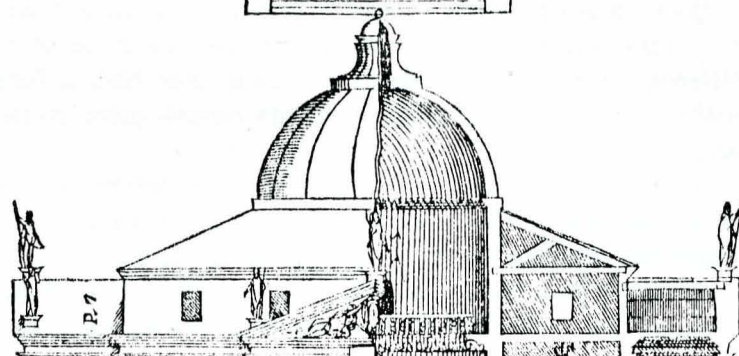
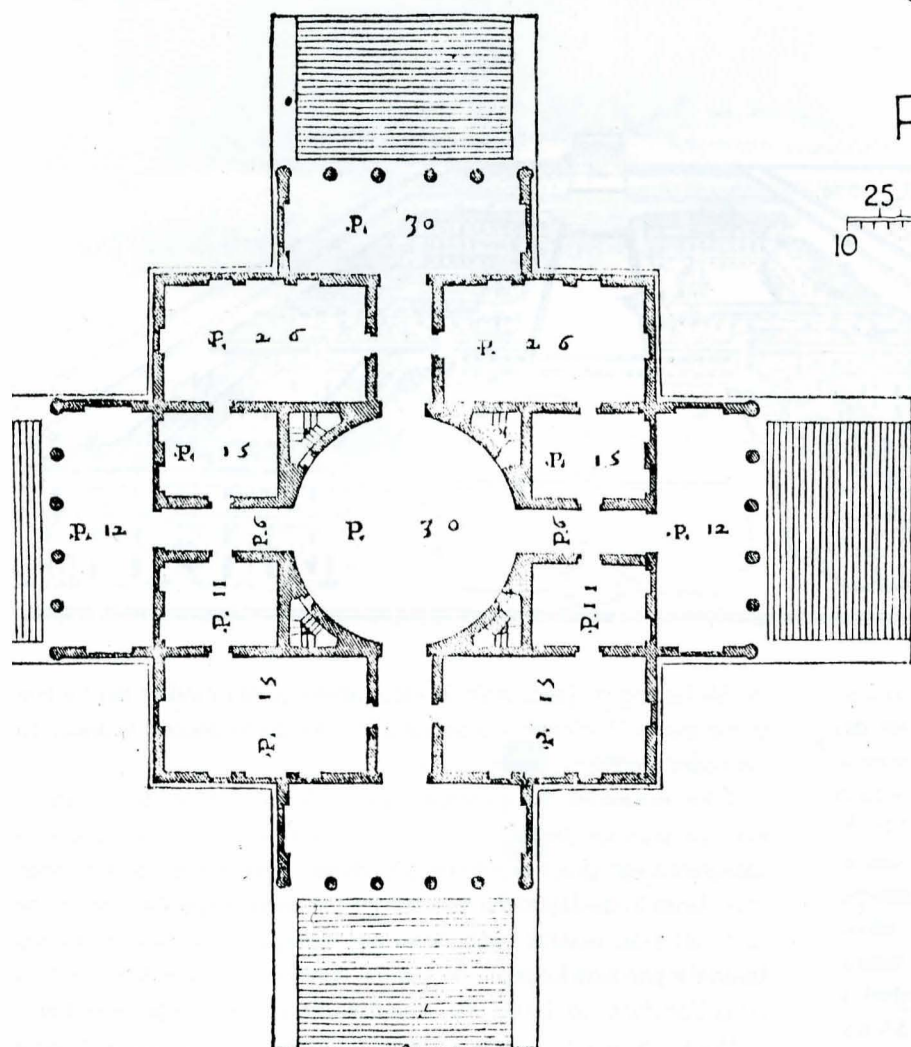
cele câteva scări reamenajate în vechi reședințe nobiliare: precum palatul din Bruchsal (1733) și castelul din Brühl (1748) dar și în ansambluri bisericesti, ca la mănăstirea din Ebrach (1719).

Concomitent, s-a câștigat experiență într-un domeniu aplicat cu precădere după secolul XIX: demontarea, deplasarea și remontarea unor obiecte de mare greutate. Este vorba deocamdată de translatarea unor sculpturi sau piese de mobilier orășenesc cu caracter decorativ, operații care nu s-au mai efectuat din antichitate (cea egipteană și romană). O dată cu sistematizarea Pieței Capitoliului acolo vor fi remontate statuile colosale ale Dioscurilor precum și monumentul ecvestru al împăratului Marc Aureliu (1548). Majoritatea acestor operații executate la Roma au fost pregătite și conduse de Domenico Fontana, autorul reabilitării celor două colonne (a lui Traian și Marc Aureliu) prin folosirea ca soclu pentru statuile sfinților Petru și Paul. Tot el remontează între 1585–1590 pe actualele amplasamente mai multe obeliscuri egiptene: cel din Piazza del Popolo, cel din Piața Sf. Petru (fost în fața circului lui Nero) precum și cel din fața catedralei San Giovanni în Laterano. Alte deplasări de obeliscuri au loc în secolul XVIII, pregătind terenul pentru diverse intervenții inedite, implicând eforturi și cunoștințe tehnice superioare.

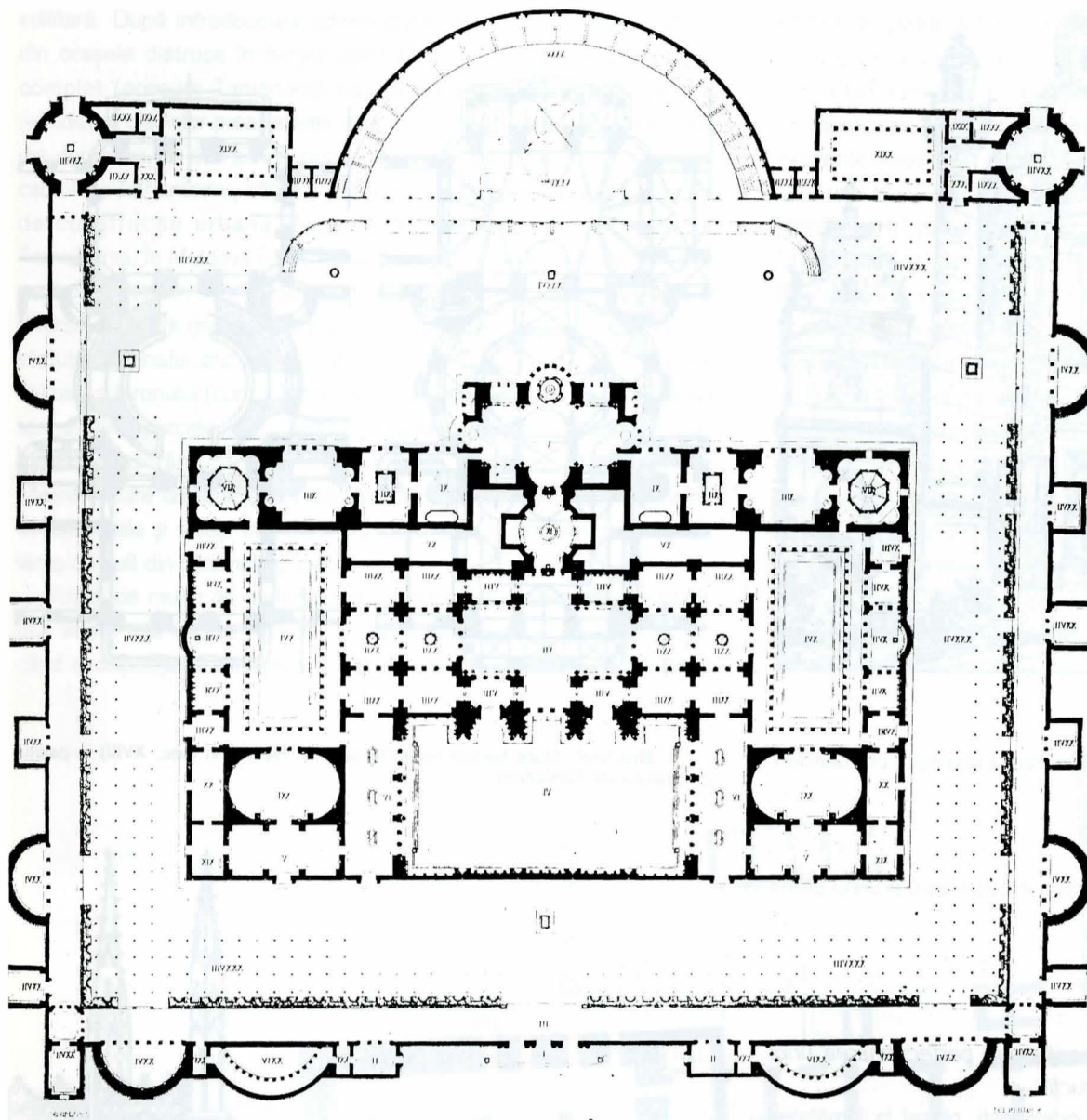
25 0 25 50 75 100 FEET
10 0 10 20 30 METRES

Roma, Palatul Massimi realizat prin alipirea a două clădiri de către Michelangelo

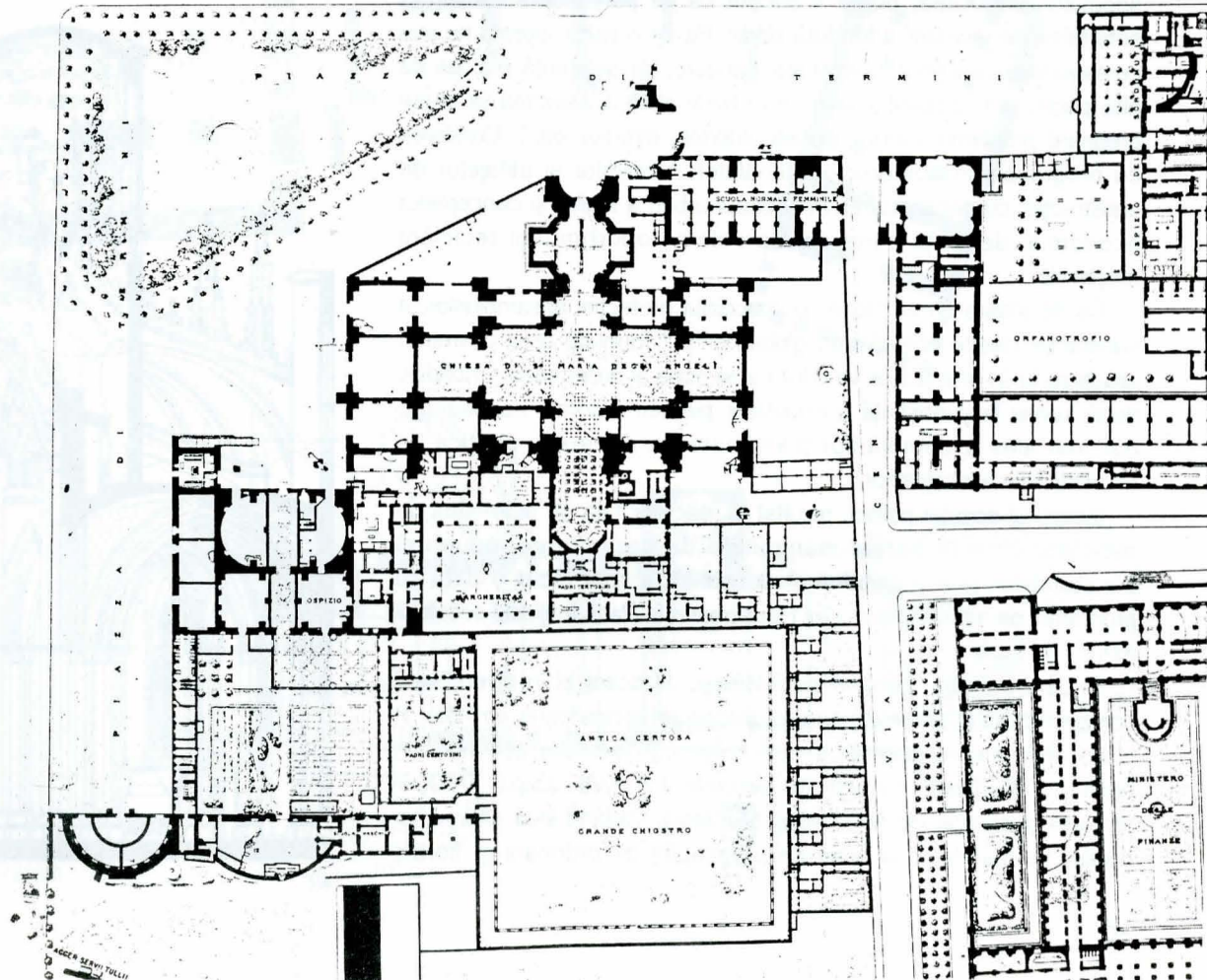

Proiectul lui Palladio pentru vila Capra, reutilizat în Marea Britanie (la Chiswick)

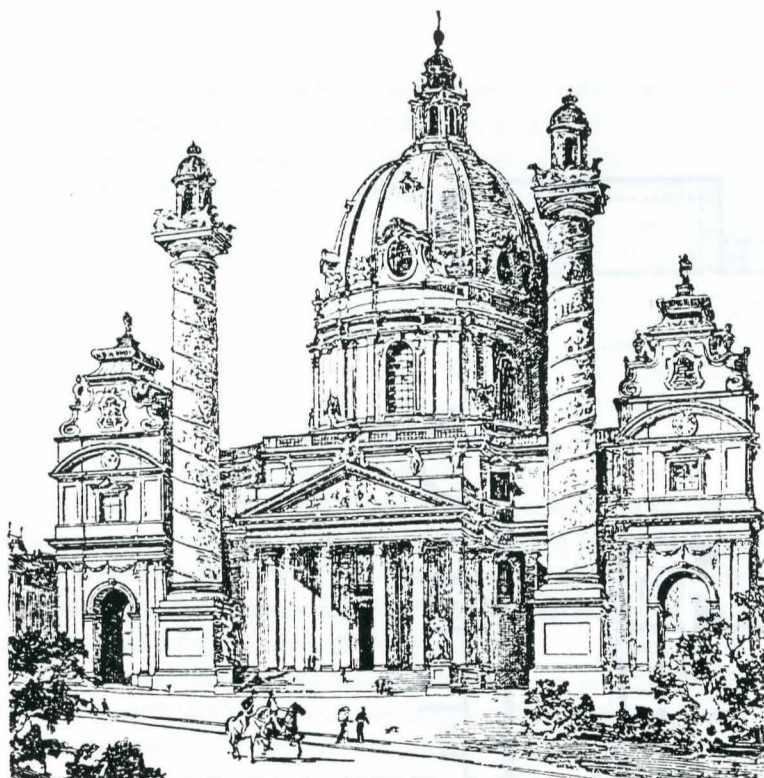

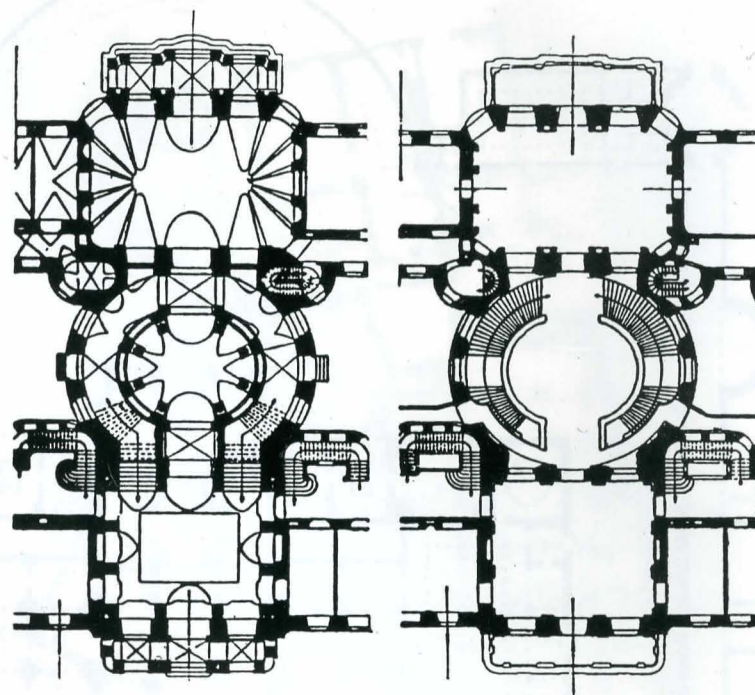
Roma, transformarea unei părți din
fostele terme ale lui Diocetian (sec. III) în
clădire de cult (biserica Santa Maria degli
Angeli, sec. XVI)

Viena, plasarea în fața bisericii SF. Karl Borromeus a unor replici ale columnelor antice de la Roma (1737)

Bruchsal, scara barocă realizată de J.B. Neumann (sec. XVIII) în palatul cardinalului von Schönborn

Toledo, lanternoul tăiat de Narciso Tomé în colaterala Catedralei pentru iluminarea unui altar secundar (1732)

Secolele XVIII-XIX marchează *apariția sau perfecționarea unor materiale, tehnici și utilaje noi în construcții.*

Momentul începerii restructurărilor orășenești, plasat la jumătatea secolului al XIX-lea, poate fi socotit ca un punct de separare în activitatea de reciclare a fondului clădit. Pe de o parte, acesta nu mai corespundea cerințelor funcționale, sanitare, de siguranță etc. pe de altă parte, prin dispariția unei importante părți a acestuia se pune pregnant problema valorii culturale (istorice, estetice etc.). Corelarea cu progresele în domeniul materialelor, tehnicilor și utilajelor de construcție, cu generalizarea în sectorul urban a legilor și conceptelor economiei de piață pune acut problema oportunității reciclării moștenite.

Ca de atâtea ori în istorie, și conceptul protecției ansamblurilor, a substanței clădite considerate global, a fost formulat prea devreme: aplicarea lui în practică se va difuza abia după al doilea război mondial, după luarea la cunoștință a imenselor pierderi datorate conflagrației dar mai ales a demolărilor planificate ca urmare a politicii de reconstrucție a localităților.

Începutul acestei politici, rezultat al reacțiilor față de activitatea de reciclare (reacții parțial manipulate de dezvoltarea industriei construcțiilor și a „capitalizării” acesteia), a fost făcut o dată cu programul de restructurare a lui Haussmann la Paris (mijlocul secolului XIX).

În cele trei țări române se întâlnesc, la scara și în diversitatea corespunzătoare, unele din tipurile de operații reciclatoare amintite, în ciuda unei relative stagnări a vieții orășenești datorate perioadei de apogeu a dominației turcești din secolele XVI-XVIII. După 1700, în târgurile și orașele din Moldova și Muntenia, trădând încă obârșia lor rurală, se manifestă o serie de preocupări de ordonare și dotare

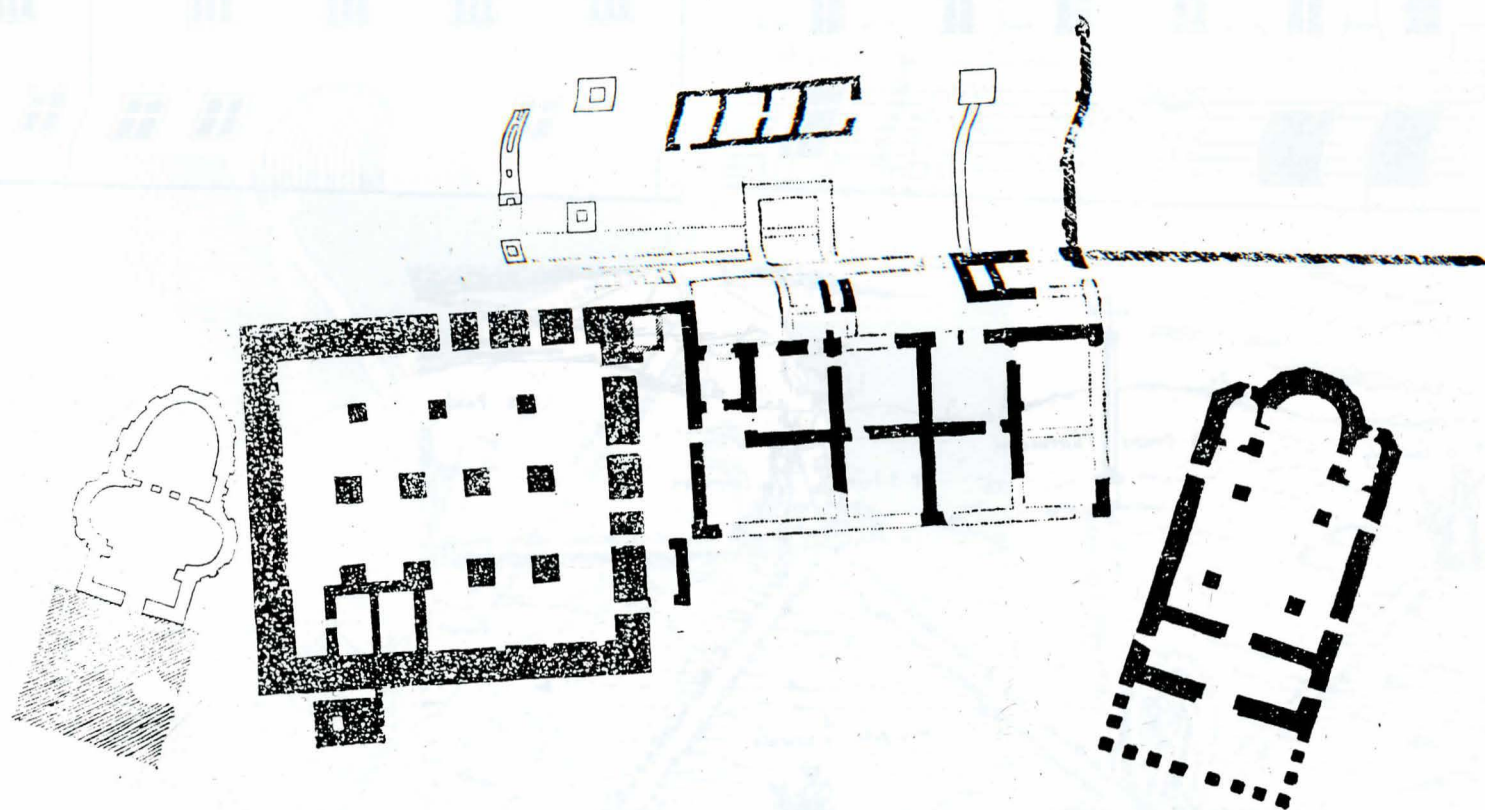
edilitară. După introducerea administrației austriece în Banat, unele din orașele distruse în timpul operațiilor militare se reconstruiesc complet (precum Timișoara) dar fără preocupări anume pentru refolosirea clădirilor preexistente sau recuperarea materialelor rezultate din demolare. O asemenea poziție se explică mai puțin prin calitatea cadrului clădit anterior, cât mai ales prin schimbarea radicală a modului de construcție urbană, mod ce începuse a se contura și în Transilvania. În Moldova și Muntenia dezinteresul majorității târgoveților pentru clădirea în tehnici rezistente cu materiale durabile își găsește diverse explicații (instabilitatea politică, lipsa dreptului la autoapărare, statutul terenului etc.). Între altele, datorită formelor specifice de utilizare a terenului (cum a fost embaticul, care consta în închirierea pe termen fix a parcelei), locuitorii se deplasau frecvent dintr-un loc într-altul, demontând și remontând casele de lemn. O modalitate asemănătoare de reciclare a clădirilor se întâlnește în cazul bisericilor din suburbiile și satele învecinate vândute atunci când se construia un lăcaș de cult din cărămidă și piatră.

Totuși de multe ori materialul de construcție se procura din clădiri mai vechi, așa cum a fost cazul la Cetatea Sucevei până în 1777, când o dispoziție domnească a interzis utilizarea monumentului drept

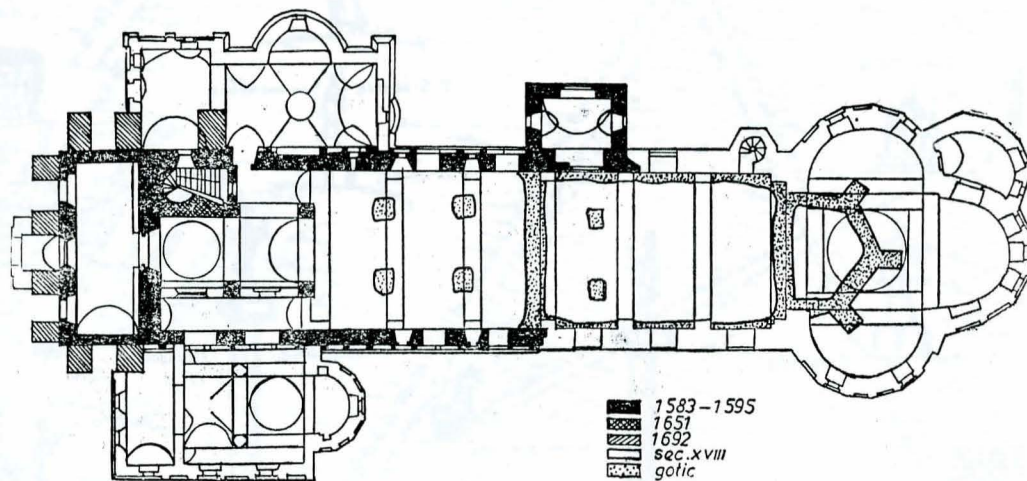
carieră de piatră, tot așa precum a încercat cu un secol mai devreme (1635) Vasile Lupu când a oprit extragerea de material de construcție din curțile domnești de la Vaslui.

Realizarea unor porțiuni mai complexe prin extinderea clădirilor existente folosite în continuare rămâne una din soluțiile de reciclare cele mai frecvente. Între 1520 și 1750 biserica ortodoxă din Schei – Brașov a trăit patru faze de amplificare pe axe perpendiculare. Bisericii Sf. Nicolae din Suceava, ca și cele ale fostelor mănăstiri Bârnova și Barnovschi li s-au alipit de-a lungul secolului XVII turnuri-clopotniță. Locuința din ansamblul Negru-Vodă de la Câmpulung Muscel a fost și ea extinsă (într-un mod mai puțin uzitat) între secolele XVII–XIX.

Reparațiile și refacerile (uneori cu intenții de restaurare sau reconstituire) păstrează însă un loc predominant în activitatea de reciclare. Unii voievozi sau guvernatori se laudă pentru efortul depus în acest sens: Matei Basarab este numit pe piatra de mormânt de la Arnota „înnoitor de biserici”; privitor la activitatea lui Vasile Lupu se amintește că „a făcut de iznoavă nu mai puțin de 14 biserici”, în afara palatului domnesc de la Iași, după incendiul din 1624. În Transilvania sunt amintiți laudativ generalii Francisc Geszty și Ulisses Maximilian care, la interval de aproape 2 secole, au reparat Cetatea Devei.

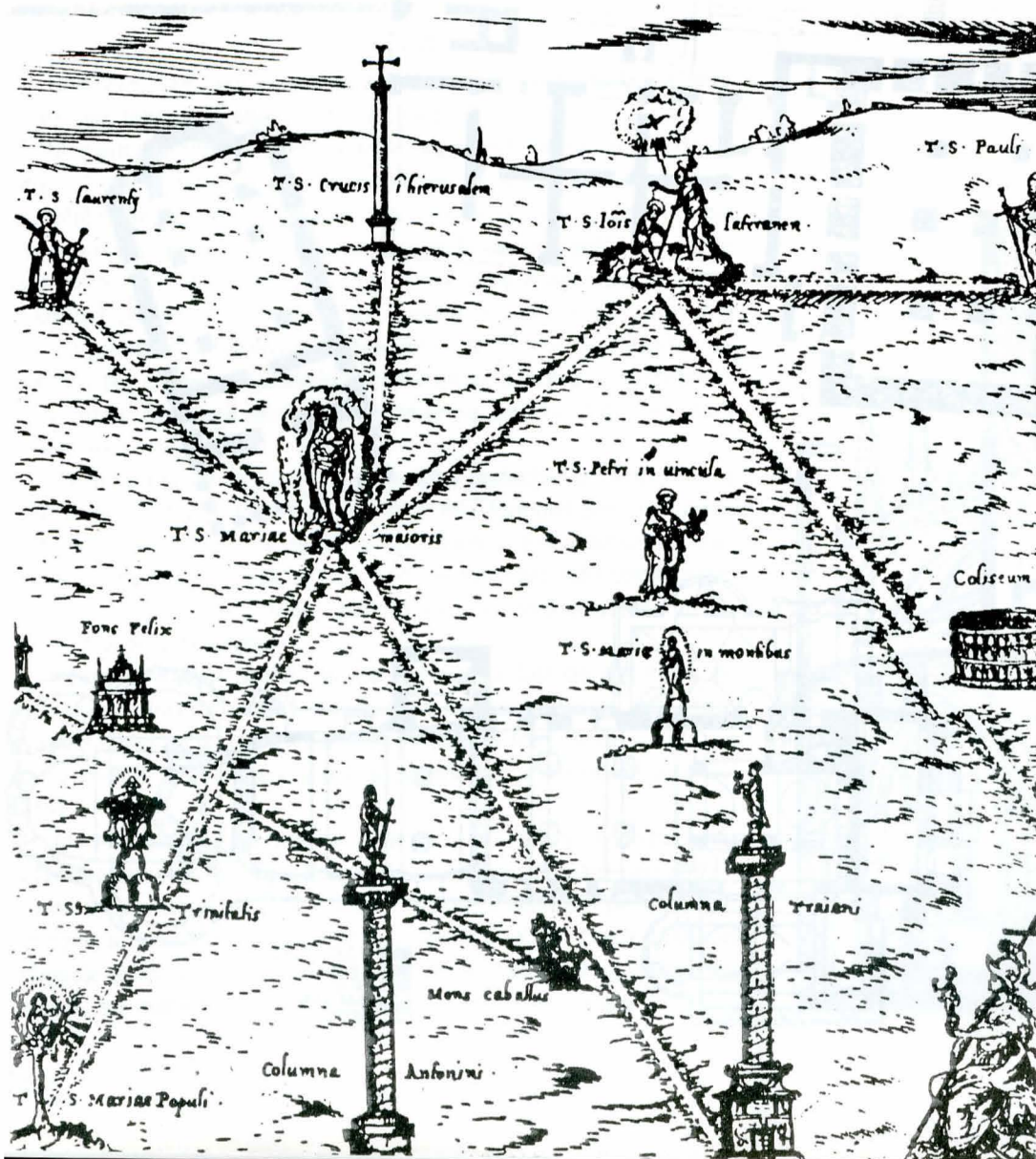
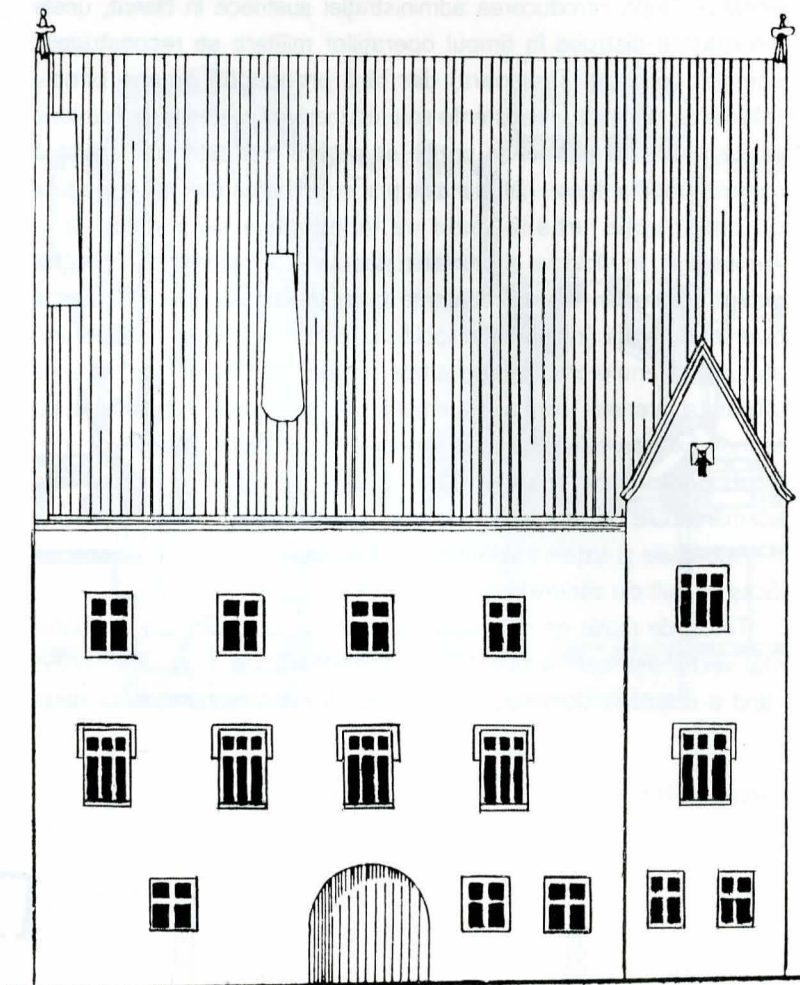
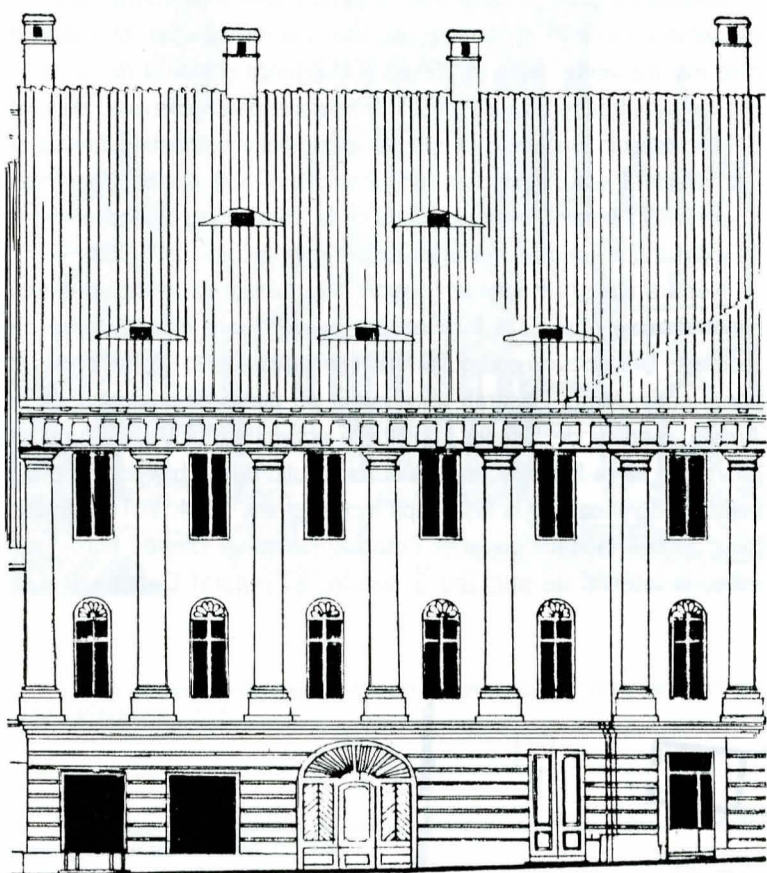

Târgoviște, extinderi și înlocuiri în cadrul ansamblului voievodal (sec. XIV–XVII) după Gh. Curinschi-Vorona

Brașov, intervenții succesive la Sf. Nicolae din Schei, între sec. XV – 1595) (după E. Greceanu)

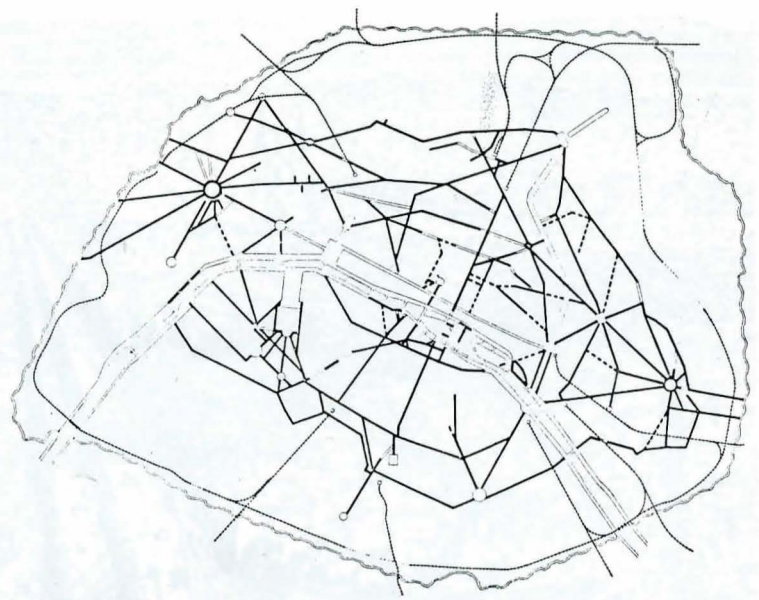
Roma, propunerile lui Domenico Fontana pentru trasarea unor artere integrate (sec. XVI)

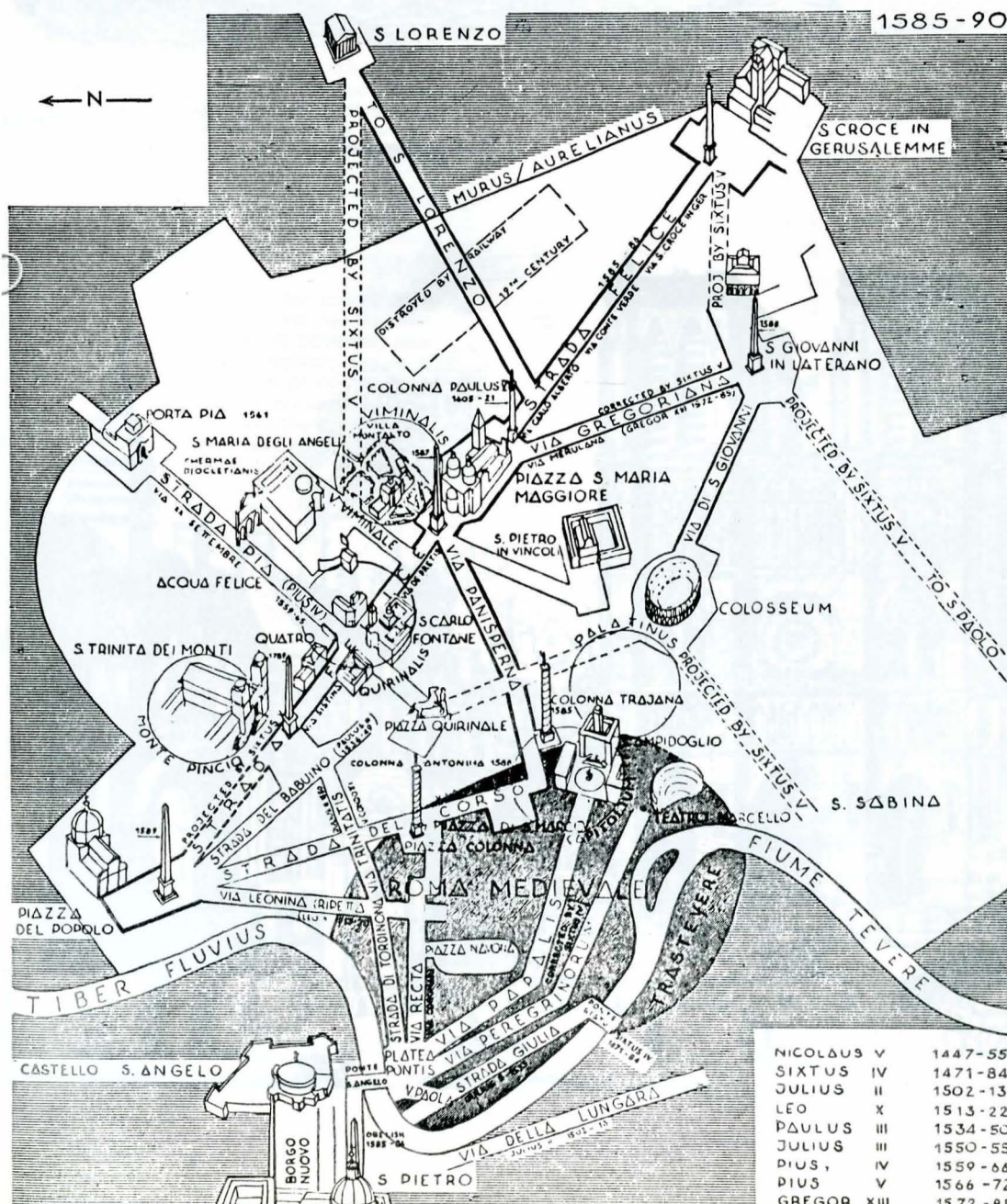
Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, Nicolae Mavrocordat sau Mihai Racoviță ca și alți domnitori au finanțat lucrări de reparare la clădiri de cult sau civile din Muntenia și Moldova. În Transilvania secolului XVIII se refac Cetatea Alba Iulia (la ordinul lui Eugenio di Savoia, din 1724), șiruri de clădiri din Piața Mică de la Sibiu sau din Piața centrală din Bistrița, Casa Sfatului de la Brașov (după 1770), Castelul Haller de la Coplean ș.a. Un gen de intervenții caracteristic acestei perioade în Moldova privește modificarea acoperișurilor la bisericile ridicate în sec. XV–XVI (cu efect asupra volumetriei generale) în timp ce în Transilvania s-a răspândit preocuparea pentru prefacerea exteriorului clădirilor (Catedrala din Turda, Castelul de la Bonțida, Casa Haller la Sibiu) în manieră barocă.

În acest interval (secolele XVI–XVIII) sunt de notat unele premise legate de reconsiderarea vechilor clădiri cu valoare de monument. În 1632 Grigore Matei Ghica trece în revistă toate clădirile istorice de pe cuprinsul Moldovei. O inventariere a bunurilor bisericești (implicit a clădirilor de cult) are loc după 1781 în Bucovina, sub egida autorităților austriece. Preocuparea și gustul pentru antichitate determină pe principele Gabor Bethlen să-și decoreze palatele de la Hunedoara și Alba Iulia cu piese litice romane. Se pare că stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir au adus moda în Muntenia și Moldova.

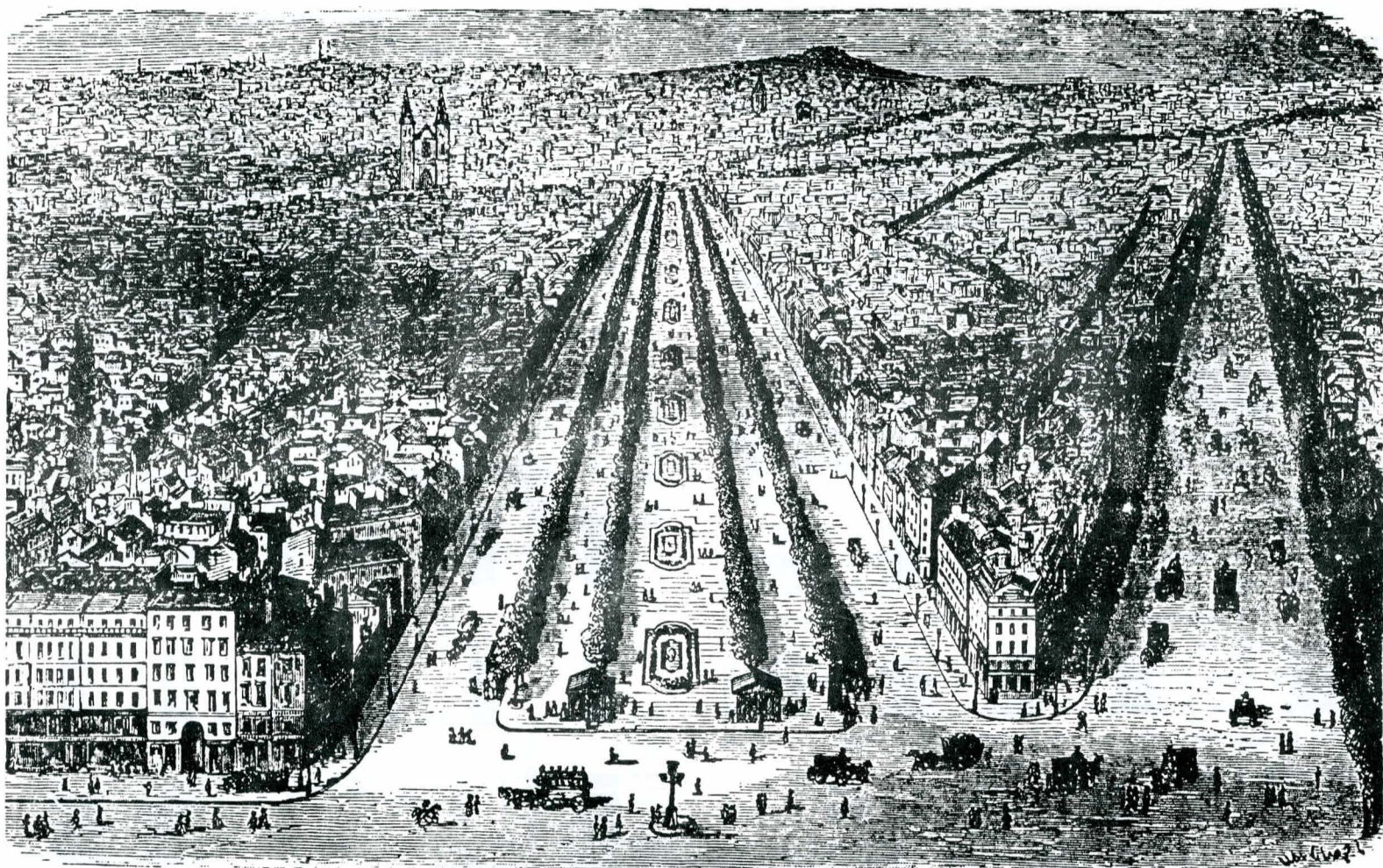
Privită în ansamblu, situația din Principatele Române prezintă numeroase semne de racordare la experiența europeană în domeniul reciclării fondului clădit moștenit, racordare ce se va împlini în a doua parte a secolului al XIX-lea.

Paris, artere noi realizate în timpul administrației lui Haussman (1853–1870)

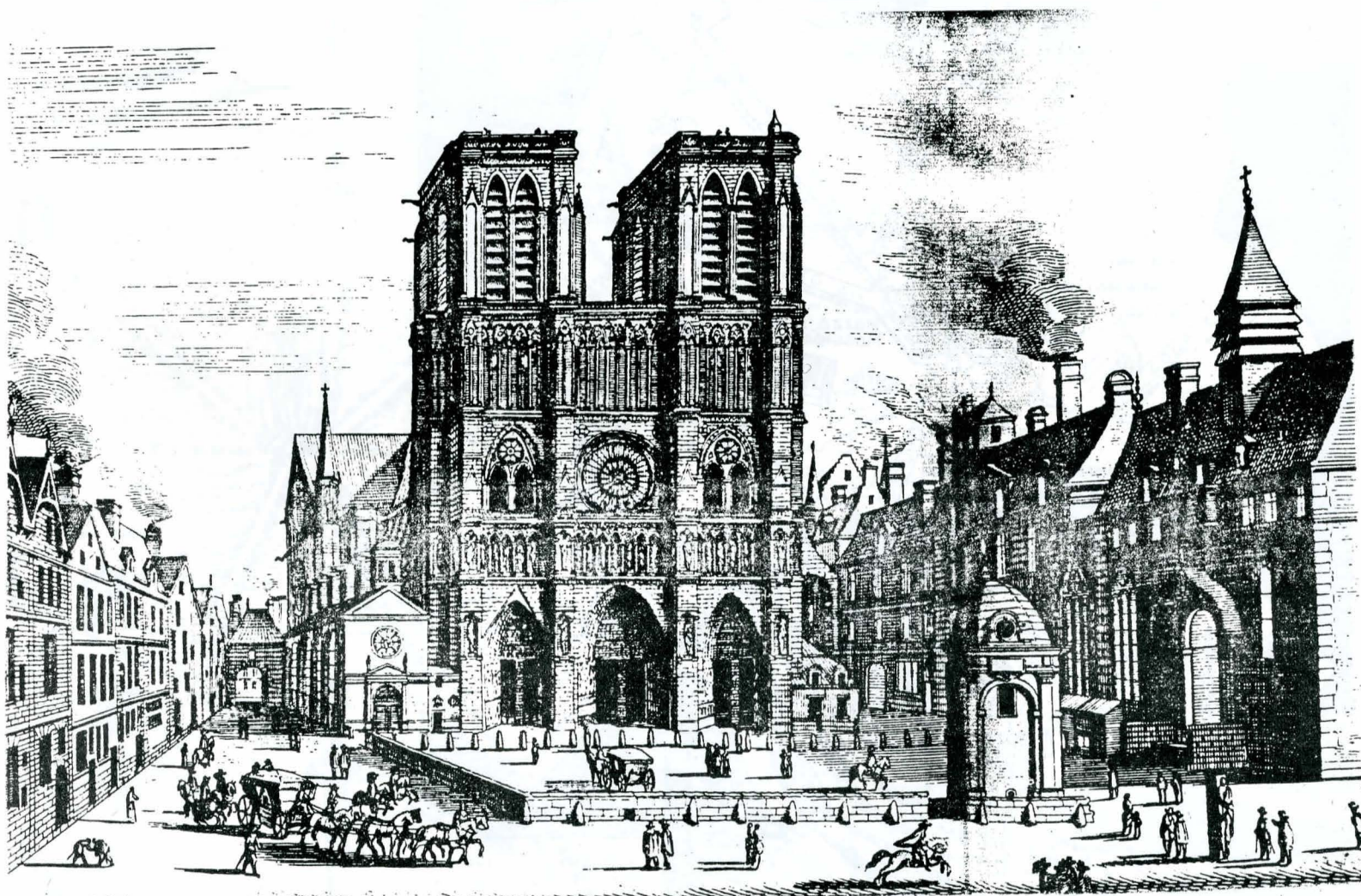

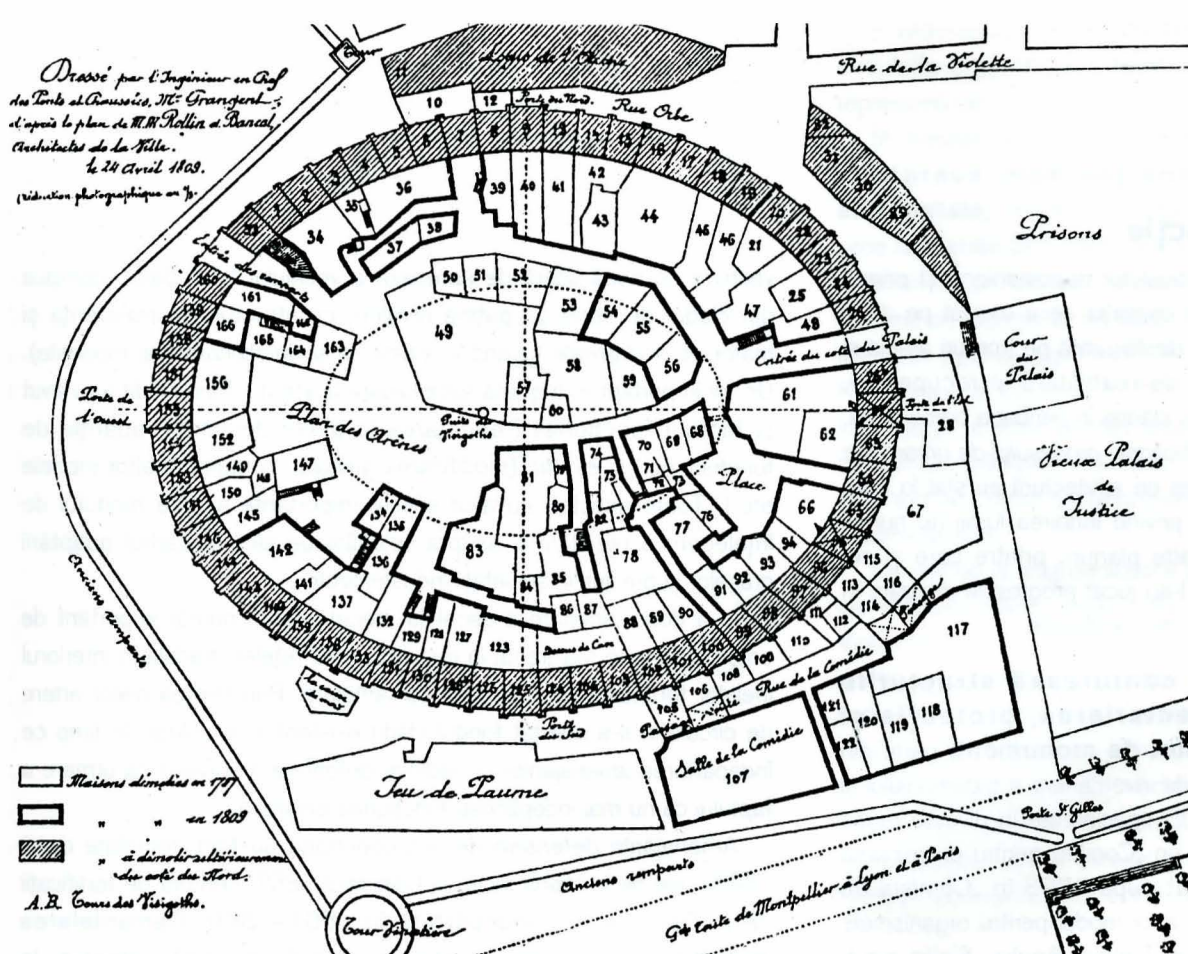
Paris, Boulevard Richard-Lenoir, executat între 1861–1863

Paris, scuarul Catedralei Notre Dame, înainte de demolarea clădirilor învecinate

Dessiné par l'ingénieur en Chef
des Ponts et Chaussées, M. Frangère
d'après le plan de M. H. Koller et Bancel,
Architectes de la Ville.
le 24 Avril 1808.
(réimpression photographique en 1908)

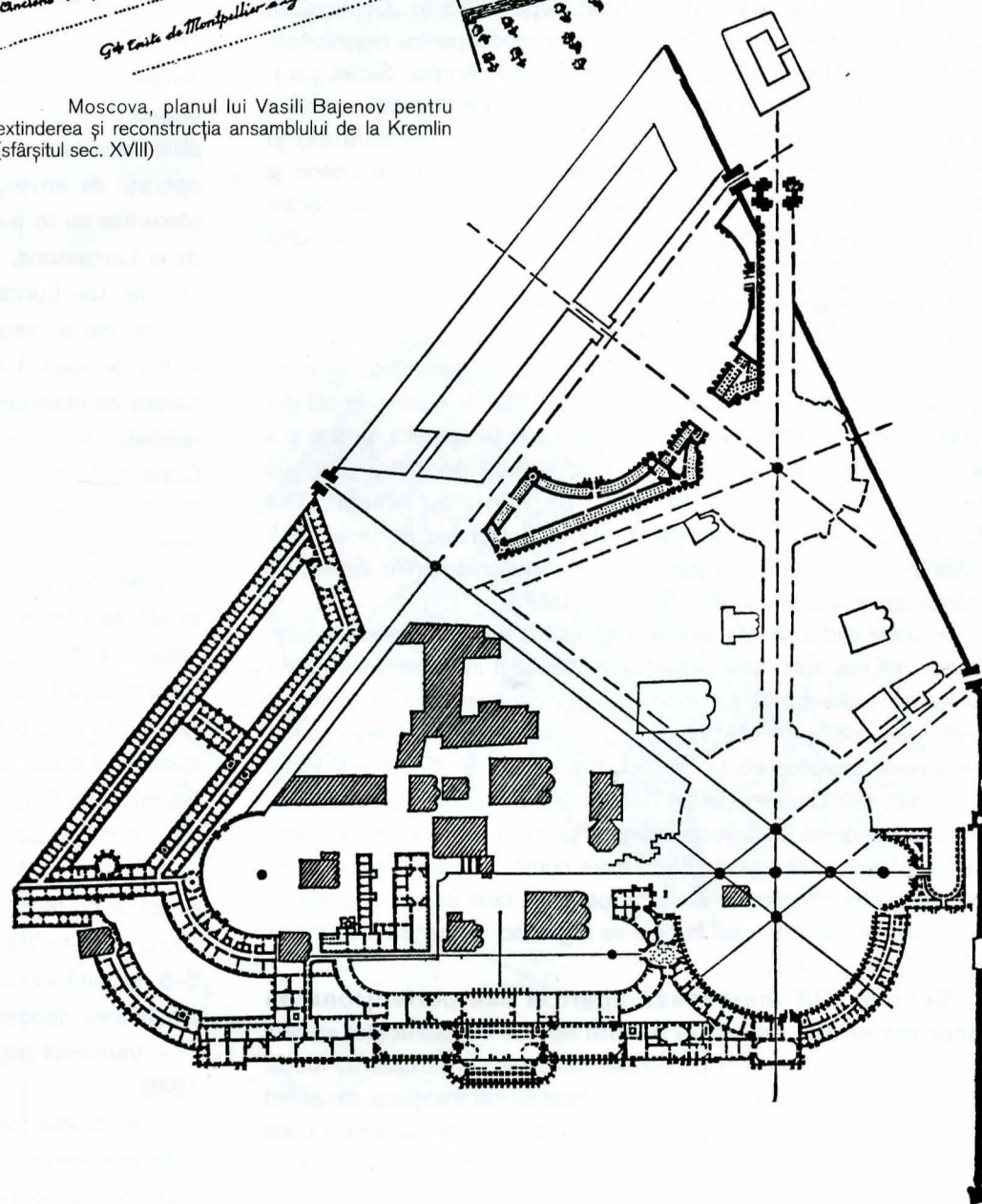
Nîmes, amfiteatrul roman
(transformat în fortăreață și ansamblu
rezidențial în timpul evului mediu) adus
în situația inițială la începutul sec. XIX

RÉSUMÉ

L'auteur montre que la transition depuis un réemploi spontané à la réutilisation consciente du fonds construit hérité peut être constatée pendant une longue période comprise entre le moyen âge et le XIXe siècle. Cela se doit à la redécouverte de l'architecture antique (particulièrement en Italie) au temps de la Renaissance d'une part, et aux trouvailles archéologiques de la l'Ancien monde grec, sur le seuil du Classicisme, d'autre part. De fait, ces deux moments représentent en soi les sommets de la reconsidération des constructions anciennes, autant de marches dans la configuration de la mentalité spécifique.

L'auteur constate ainsi la diminution du nombre de recyclages primaires et, en parallèle, les premiers signes d'une protection des anciens bâtiments, pour commencer dans le cas des exemplaires uniques à valeur exceptionnelle. En même temps on y souligne l'extension des interventions requises pour la réutilisation (agrandissement, réadaptation, groupement etc.) des constructions héritées, sous l'effet d'un début de formation de l'engouement pour les valeurs historiques. Enfin, compte tenu du développement du secteur constructif (outillages, matériaux, techniques etc.), ce n'est pas l'effet du hasard que pendant la longue période susmentionnée se soient aussi multipliées les interventions de réutilisation d'exception. Celles-ci se manifestent notamment au niveau des objets, car sur le plan de l'urbanisme elles se maintiennent dans une phase conceptuelle jusqu'au milieu du XIXe siècle.

Moscova, planul lui Vasili Bajenov pentru
extinderea și reconstrucția ansamblului de la Kremlin
(sfârșitul sec. XVIII)

Între reciclare și reconstrucție

Perioada încadrată între finele războaielor napoleoniene și primul război mondial se caracterizează prin oscilația ce a existat pe de-o parte între efortul de construcție nouă desfășurată pe fronturi ample și pe de altă parte, efortul justificat de reabilitare și recuperare, recondiționare și refolosire a substanței clădite în perioada precedentă. Dezvoltarea industriei și tehnicii, amplificarea *procesului de urbanizare* și distribuirea mai uniformă a producției de arhitectură au stat la baza conturării mentalităților și proiectelor privind înnoirea lumii nu numai sub aspect social-politic, dar și în alte planuri, printre care și cel arhitectural-urbanistic. Un rol specific l-au jucat progresele realizate în perfecționarea materialelor și tehnicilor de construcție.

În secolul al XIX-lea se conturează structurile organizatorice, privind inventarierea, protecția și restructurarea clădirilor cu statut de monument, parte din fondul clădit global. După încercările de inventariere a patrimoniului și intențiile de organizare a unor instituții specializate în diverse orașe italiene, se creează în 1790 la Paris un „Comitet pentru examinarea monumentelor publice” (transformat după 1793 în „Comisia de conservare a monumentelor”) devenit apoi model pentru organisme similare înființate în alte țări (Bavaria, Belgia, Anglia, Sicilia ș.a.). Concomitent, se încearcă punerea la punct a unei legislații specifice privind inventarierea și cercetarea, repararea (restaurarea) și întreținerea clădirilor declarate monument, asigurându-se uneori și baza materială necesară (în Franța bugetul special defalcăt pentru operații de conservare și restaurare a monumentelor crește între 1820–1850 de aproape 10 ori).

Interesul manifestat pentru clădirile-monumente se reflectă în marele număr de asociații, societăți, comisii etc. statale ori private înființate. În Franța sunt de remarcat „Comisia monumentelor istorice” și „Comitetul Artelor și Monumentelor” (1837), în Austria există din 1853 „Comisia centrală pentru studiul și protecția operelor de artă și a monumentelor istorice”, în Belgia funcționează din 1855 „Comisia regală a monumentelor”, în Marea Britanie s-au înființat „The Commons Preservation Society” (1865), „Societatea de protecție a clădirilor vechi” (1877) precum și „Trustul național pentru locurile de interes istoric sau frumusețea naturală” (1895).

În acest cadru se desfășoară o intensă activitate teoretică punând în discuție mai puțin teza dispariției inevitabile a monumentelor (reflex al viziunii romantice a lui John Ruskin), cât principiile de urmat în prelungirea existenței acestora (așa cum reiese din activitatea practică ori scrierile teoretice ale lui Giuseppe Valadier, E. E. Viollet-le-Duc, G. G. Scott sau Camillo Boito). Intensitatea dezbaterilor teoretice, marcând trecerea de la restaurarea empirică la cea doctrinară și apoi la cea istorică, s-a regăsit într-un mare număr de intervenții pe clădiri declarate monumente; se remarcă, pe lângă cele uzuale, și unele de excepție, fie datorită scării la care se regăsesc, fie pentru îndrăzneala în concepție și realizare.

Secolul XIX marchează apariția sau perfecționarea unor materiale, tehnici și mașini noi de construcție: metalul și betonul armat, clădirea pe schelet, macaraua și buldozerul. Modul de construcție rezultat contrastează radical cu cel tradițional din punct de vedere al performanțelor în rapiditatea de execuție, în dimensiunea clădirilor și mai ales în durata de serviciu a acestora. Se conturează treptat, paralel cu preocuparea pentru monumentele unicat de mare

vechime, o nouă scară de apreciere a vechiului fond clădit, compus din clădiri de serie cu puține niveluri, cu structuri de rezistență și materiale tradiționale (având o rezistență și durabilitate mai modeste). Un rol important în treptata subevaluare a acestui fond clădit l-au avut și factorii funcționali (renunțarea la unele destinații, apariția de funcțiuni noi) și *estetici* (modificarea gustului, conturarea altor modele etc.). Toate acestea au avut efecte importante asupra modului de înțelegere a reciclării și asupra soluțiilor de ales în cadrul adaptării orașelor la presiunile societății industrializate.

În a doua jumătate a secolului trecut într-un număr important de orașe europene s-a trecut la restructurarea rețelei stradale în interiorul inelelor fortificate care au fost demantelate. Prin tăierea noilor artere de circulație s-a afectat fondul clădit existent încă utilizat, în timp ce îndepărtarea amenajărilor și clădirilor defensive a survenit ca urmare a faptului că nu mai îndeplineau funcțiunea originală.

Amenajările defensive de la Copenhaga au fost demolate după 1843, cele de la Viena începând din anul 1857, centura de fortificații de la Berlin a fost îndepărtată în 1867–1869. Demantelarea instalațiilor de apărare a continuat până după 1900, îndeosebi în orașele mari (precum Milano, Bremen, Köln, Budapesta ș.a.) aflate în plină dezvoltare și dispunând de mijloacele necesare unei asemenea operații de anvergură. Acolo unde fortificațiile au supraviețuit, (deoarece nu se putea finanța demolarea – precum zidurile medievale de la Carcassonne, Franța, construcțiile renașcentiste de la Naarden, Olanda, sau Lucca, Italia, sistemul defensiv baroc de la Saarlouis, Franța) ele au vegetat neștiute până la neașteptata reabilitare sub formă de valori turistice, culturale etc. Nu rareori au folosit drept carieră de materiale fie pentru realizarea de substructii și modelarea reliefului, fie pentru construirea de noi clădiri. Astfel la Bremen și Copenhaga terenul ocupat înainte de sistemul de apărare a fost transformat în parc în timp ce la Viena și Berlin cea mai mare parte a fostului teritoriu fortificat a fost reclădit.

Operațiile de regularizare a orașelor reprezintă o altă categorie amplă de intervenții reciclatoare. Conceptul de regularizare își trage rădăcinile din lucrările lui Domenico Fontana de la Roma și din reconstrucția Londrei după planurile lui Christopher Wren (sec. XVII). Lucrări de regularizare urbană s-au executat, la diverse scări, într-un număr de orașe precum Köln, Dresda și München din Germania, Barcelona în Spania, Roma și Florența în Italia, Stochkolm în Suedia etc. În mai toate cazurile s-au pornit de la modelul și experiența realizate la Paris între 1853 și 1859, în timpul împăratului Napoleon III de către prefectul G. E. Haussmann. Prin străpungerea în centrul istoric a peste 100 km de bulevarde, flancate prin clădiri tipizate cu 3–5 niveluri înlocuind în jur de 27 500 clădiri medievale, s-au asigurat următoarele deziderate:

- transferul populației implicate în revoluțiile din 1789, 1830 și 1848;
- înlocuirea fondului clădit medieval (dezvoltat după legi proprii, puțin rezistent la foc etc.) prin altul nou, ordonat și înzestrat cu confort accesibil păturilor bogate ale populației;

– ordonarea schemei stradale și lărgirea axelor majore avantajând circulația și permițând deplasarea ușoară a forțelor de ordine și represiune etc.

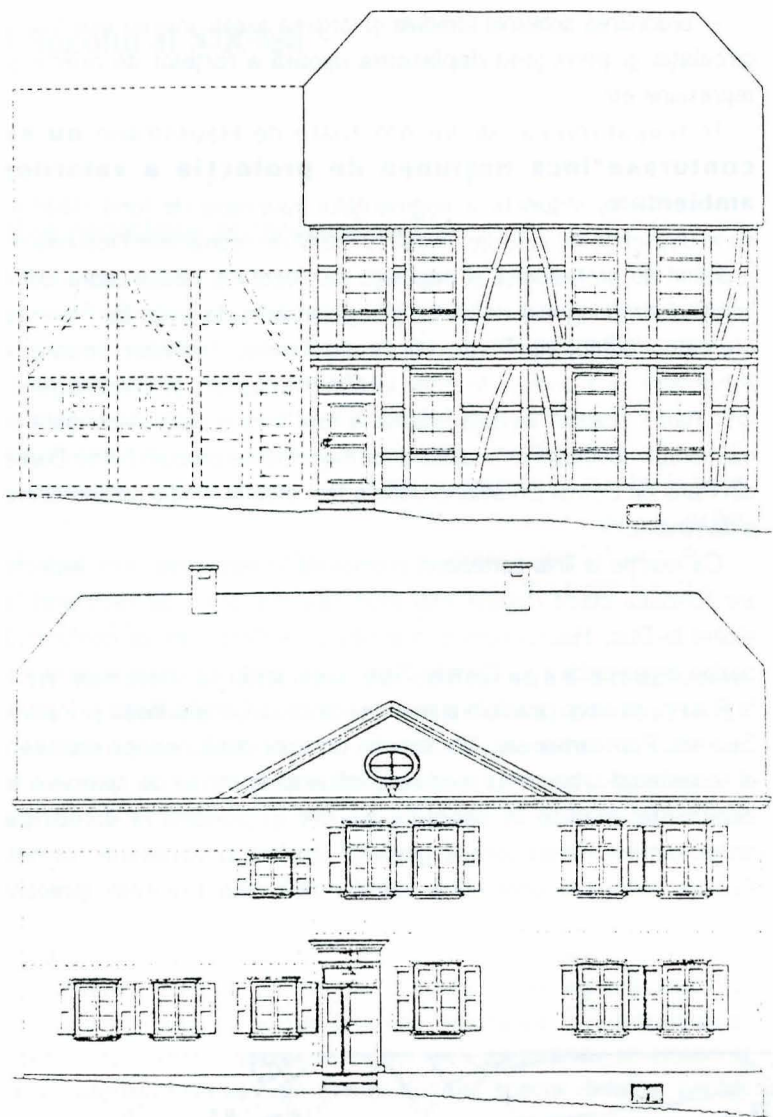
În timpul regularizărilor efectuate de Haussmann **nu se conturase încă noțiunea de protecție a valorilor ambientale**, respectiv a segmentelor valoroase de fond clădit în serie deosebite de clădirile unicate cu statut de monument. Noțiunea s-a definit de profesioniști și populație, au făcut loc noului cadru clădit însoțind străpunerile de străzi și regularizările de piețe (la Florenza Mercato Vecchio, via Pietro Micca din Torino, Trafalgar Square și Kingsway la Londra, în Stockholm Karlavagn și Sveavägen). Importanța acestor peisaje urbane a fost încă o dată evidențiată în momentul modificării anturajului unor monumente precum Notre Dame din Paris ori Domul din Milano unde a fost afectat modul de percepere a dominantelor.

Ca reacție la linia carteziană promovată în rezolvarea unor aspecte ale fondului clădit (legate mai mult sau mai puțin de reciclare) la Viollet-le-Duc, Haussmann și mai târziu Le Corbusier se conturează poziția organicistă a lui Camillo Sitte, care, preluând unele sugestii de la Ruskin, se racordează în planuri specifice la Camillo Boito și Patrick Geddes. Prin cartea sa, „Construcția orașelor după principii estetice”, el reabilitează urbanismul medieval, influențând modul de apreciere al substanței clădite în secolele XI-XIV și punând la dispoziția proiectanților noilor „orașe grădina” un bogat vocabular formal. Evident, promotorii unor soluții radicale de înnoire a orașelor (precum

Începutul extinderii orașului Copenhaga (circa 1850)
peste centura de apărare

Schimbarea gustului estetic în desfășurarea procesului de urbanizare: o casă cu anexe din Kommern, Renania, înainte și după modernizare (secolul XIX-lea)

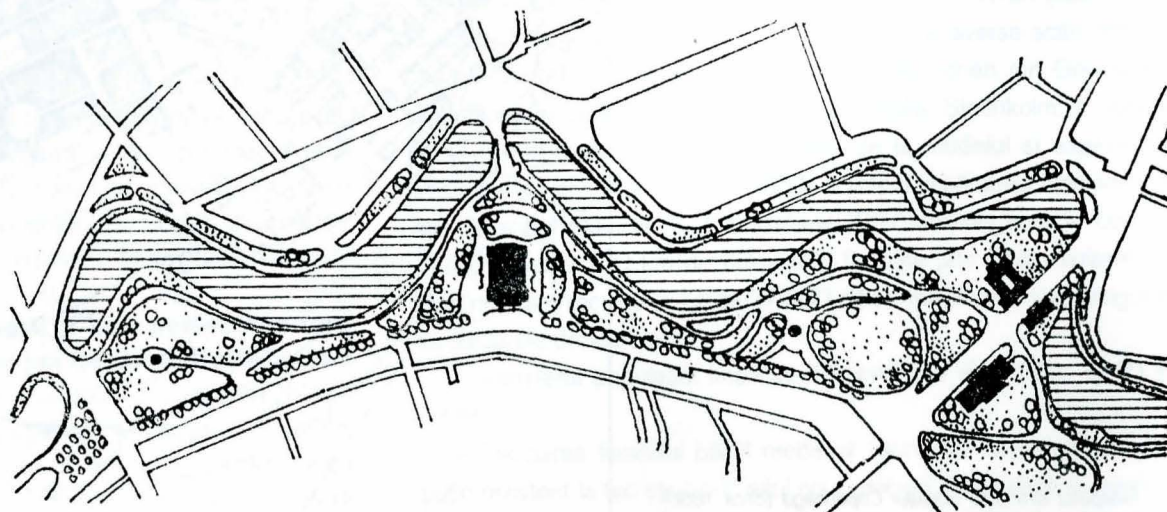
Le Corbusier) au ignorat teoria lui Sitte, neglijând (mai mult sau mai puțin conștient) importanța lor pentru conservarea orașelor vechi. Pornind de la aceste precepte teoretice au fost formulate noi obiective precum cel al preservării ansamblurilor urbane regăsite în practică la restaurarea de pildă a pieței mari (Grande Place) din Bruxelles sau în imitarea unui burg medieval la Expoziția de la Torino (1884).

Ca de atâtea ori în istorie, și conceptul protecției ansamblurilor, al substanței clădite considerate global, a fost formulat prea devreme: aplicarea lui în practică se va difuza abia după al doilea război mondial.

Evident, **începerea unei activități organizate și, treptat, mai ample de restaurare** reprezintă principalul salt calitativ realizat de-a lungul secolului XIX în domeniul reciclării fondului clădit moștenit (chiar dacă numai a unei părți infime, favorizată prin acordarea statutului de monument). Această fază de evoluție a restaurării clădirilor se caracterizează prin încercări de clasificare a suportului teoretic și prin punerea la punct a unui instrumentar tehnic de intervenție apelând nu numai la materialele utilizate în clădire dar și la altele noi (precum metalul, cimentul, într-o măsură betonul).

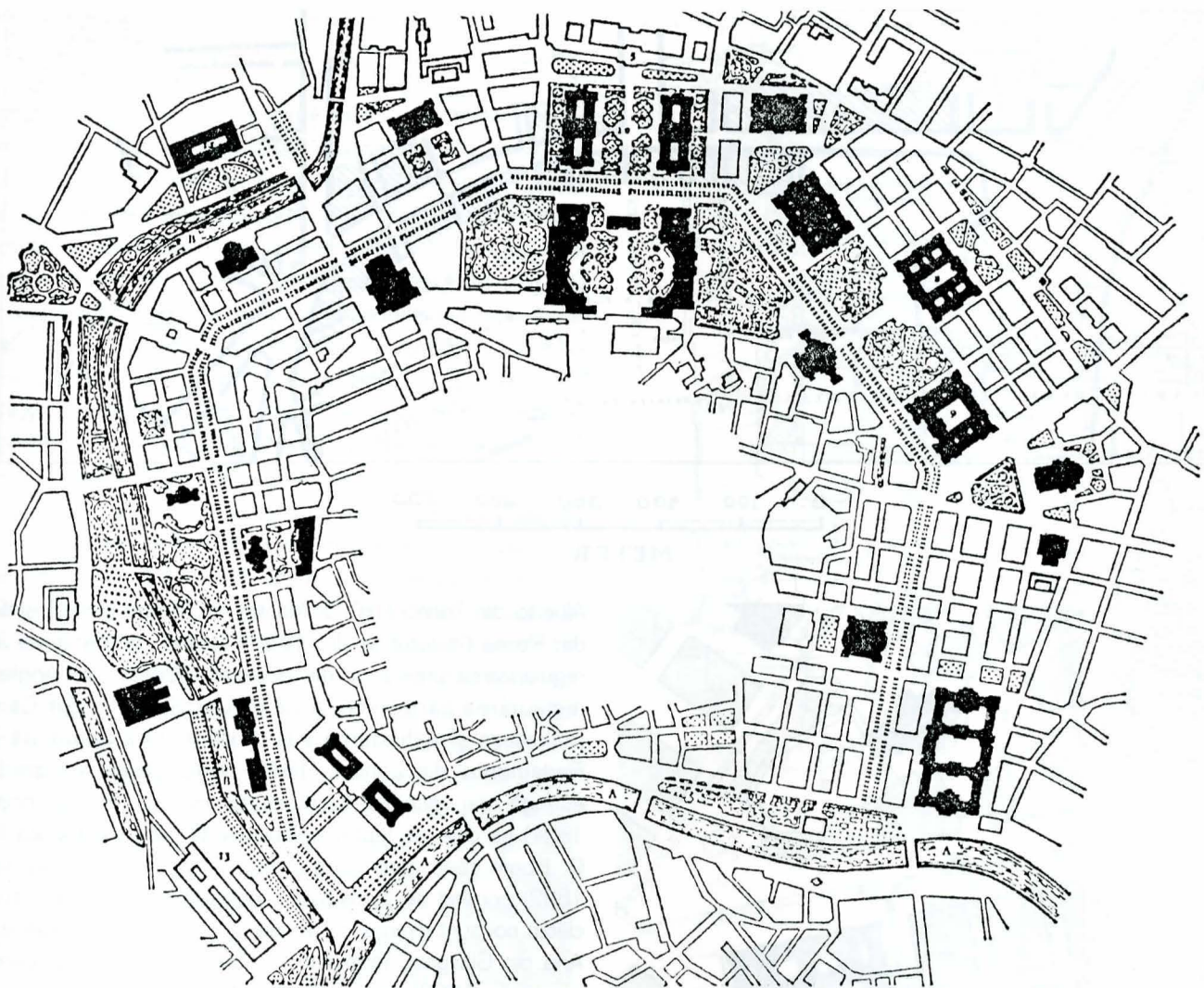
Pintre lucrările deschizătoare de drum se numără în primul rând cele executate în Italia, unde prioritate au intervențiile asupra marilor ruine ale antichității. Astfel la Roma se stopează procesul de degradare a ceea ce a mai rămas din Colosseum în baza proiectului întocmit de Raffaello Stern în timp ce arcul lui Titus este supus unei operații complexe de restaurare, marcarea a completărilor și punerea în valoare prin modelarea contextului de către Giuseppe Valadier (1821). Tot el a condus și restaurarea (în baza principiilor vremii) a domurilor din Orvieto și Rimini pe când Camillo Boito restaurează Catedrala Sant Antonio din Padova, respectând evoluția istorică a monumentului. Unei restaurări istorice, supervizate de Luca Beltrami, i-a fost supus și castelul din Milano (1893) în timp ce la Palazzo del Governo din San Marino (1894) s-a recurs la restaurarea doctrinară.

În Franța, după M. Grangent și C. E. Durand, care au executat reconstituirea amfiteatrului roman din Nîmes (1810) sacrificând o sală de teatru, un palat de justiție și peste o sută de locuințe medievale și „Maison Carrée” din același oraș, se detașează F. Ch. Gau (cu restaurarea bisericii St. Julien le Pauvre și a presbiteriului St. Severin din Paris) și F. L. Duban (cu lucrările de la Ste. Chapelle, Paris 1840 și de la Castelul din Blois, 1845) dar mai ales E. E. Viollet-le-Duc, creator de școală și doctrină, care a patronat cele mai importante șantiere de restaurare de la mijlocul secolului. Între realizările sale se numără bisericile din Vézelay și Carcassonne, catedralele din Amiens, Chartres, Reims, precum și Notre Dame din Paris (lucrare ce a durat între 1845–1866), primăriile de la Garonne și Montréal/Yvonne, castelul din Pierrefonds (1863–1870) etc. Încercând să traducă în practică propria teorie a restaurării stilistice el a considerat justificată înlăturarea unor elemente romanice la catedrala gotică din Clermond-Ferrand, înlocuirea unor arce originale, greșit executate la catedrala din Evreux precum și adăugirea unor piese mimetice (lanternoul, sacristia) la Catedrala Notre Dame din Paris. Devenit cunoscut prin difuzarea lucrărilor sale teoretice, Viollet-le-Duc a influențat direct sau

Utilizarea amenajărilor din zona fostelor fortificații: zona de agrement și cultură din Bremen, Germania

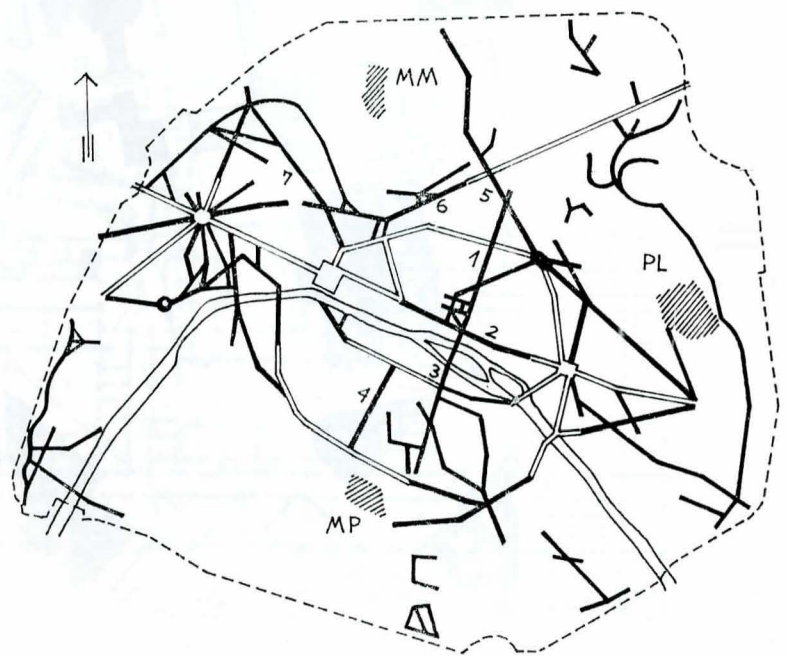

Construirea terenului fostei centuri de apărare: Ringul de la Viena, după 1860

prin intermediul studenților săi activitatea de restaurare a monumentelor nu numai din Franța dar și din alte țări europene.

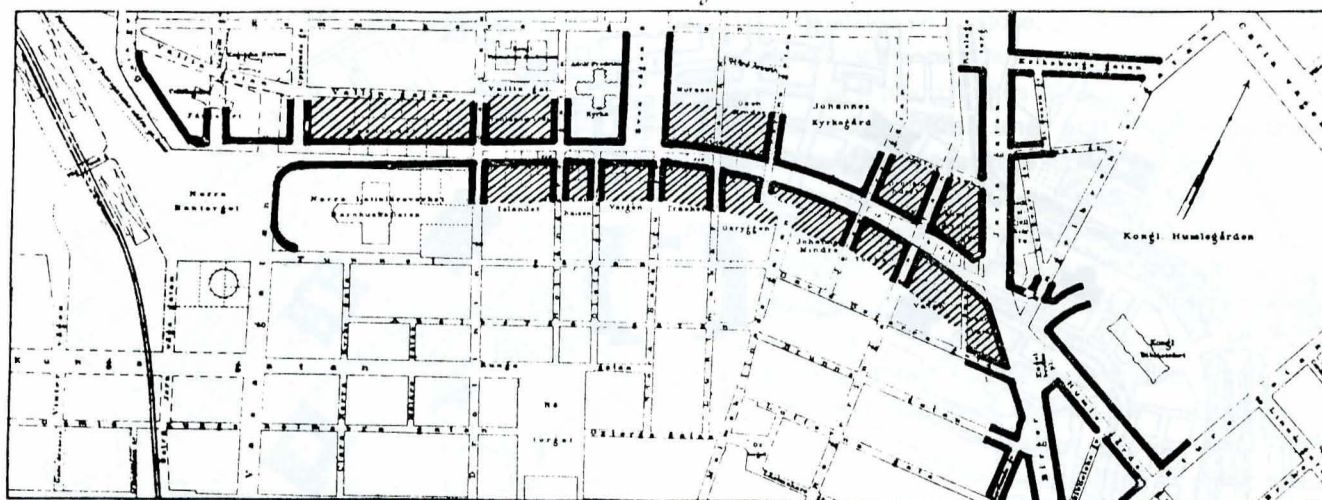
Practica de restaurare din Germania și Anglia urmează însă căi proprii, intervențiile pe monumente făcându-se mai nuanțat prin considerarea în mai mare măsură a propriei biografii. J. H. Adler (cu lucrări în Grecia și Palestina) a restaurat monumente medievale la Berlin și în alte orașe, în timp ce J. Otzen s-a specializat în restaurarea clădirilor de cult protestante, recurgând la principiile intervenției istorice. În Anglia s-au remarcat lucrările de restaurare a bisericilor gotice de la St. Ethelweda și Harley conduse de G. G. Scott. Autor de clădiri noi (în Anglia și străinătate), istoric de arhitectură și teoretician cu practică în restaurare, el reia soluții discutabile întâlnite pe continent, schimbând sensibil înfățișarea unor monumente. În Olanda activează ca restaurator de clădiri religioase Petrus Cuijpers, influențat de doctrina stilistică în timp ce Palais Royal din Bruxelles, Belgia, a fost supus în 1883 unei „construcții libere”. În Cehoslovacia, la Hradul din Praga s-au refăcut (1868) pe lângă alte componente „Sala Spaniolă” datând din secolul XVI și s-a restaurat Palatul Czernin (la începutul secolului XX). În Statele Unite, pe lângă formulele curente s-a recurs și la o soluție deosebită: Independence Hall din Philadelphia (1731), demolat în 1781 din cauza pericolului de surpare, a fost refăcut în liniile originare de William Strickland (1832).

În afara operațiilor înscrise în aria restaurărilor (chiar dacă discutabile din punctul actual de vedere), **în cursul secolului XIX s-a completat experiența moștenită privind alte intervenții reciclatorie.** Ca urmare a creșterii demografice și a procesului de urbanizare se continuă practica adăugirilor și extinderilor atât la nivelul ansamblurilor (dezvoltarea orașelor istorice atinge acum niveluri fără precedent) cât și al obiectelor. Extinderile palatelor Carlo

Tăierea de artere noi prin orașul existent: intervențiile lui Georges Eugène Haussmann la Paris

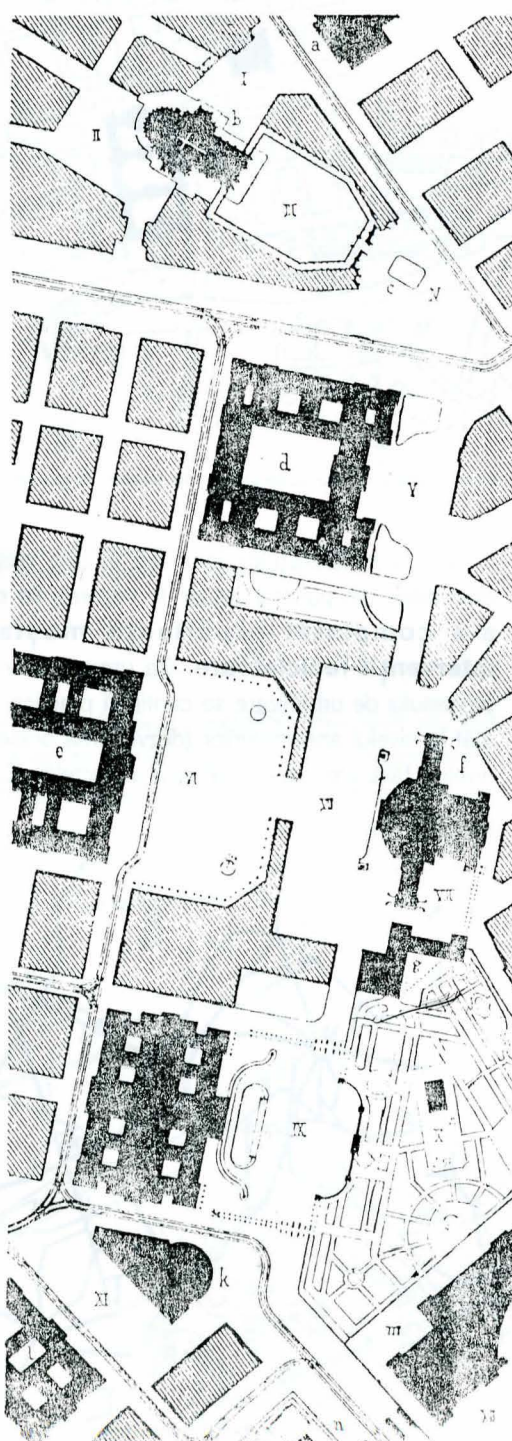

0 100 200 300 400 500

METER

Extinderea experienței
pariziene în Europa:
arteră nouă legând
două părți ale orașului
Stockholm după planul
lui Albert Lindhagen

Propunerea estetizantă
a lui Camillo Sitte
pentru ringul vienez

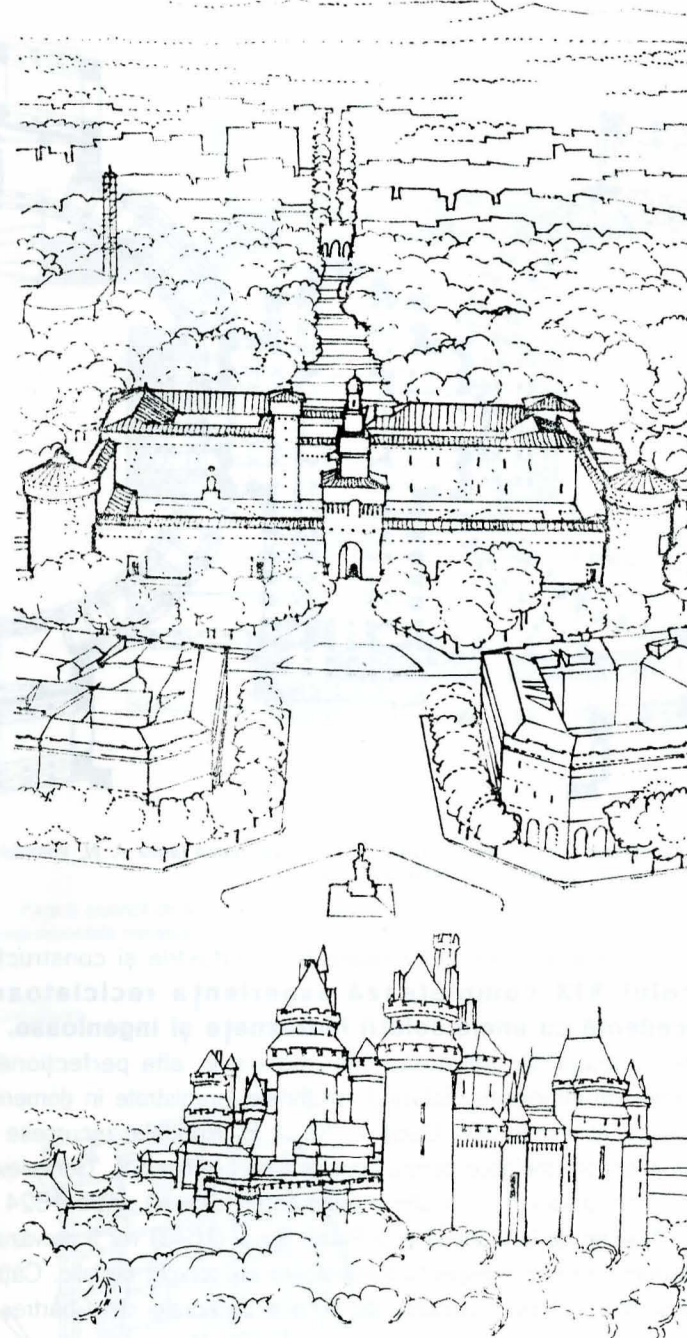
Alberto din Torino (1871), Marino din Milano (1890) și Montecitorio din Roma (în jurul anului 1900) au fost determinate în parte de regularizarea unor zone din orașele respective. În Anglia, odată cu restaurarea părții vechi a Colegiului St. John din Cambridge se realizează și extinderea într-o arhitectură apropiată în timp ce Parlamentul din Londra (1840–1860) poate fi considerat că se adaugă mai vechiului Westminster Hall (salvat din incendiul de la 1834) pe care de fapt îl înglobează. O soluție apropiată folosește A. C. Pugin când construiește Scarisbrick Hall din Lancashire (după 1832) pornind de la clădirea medievală restaurată în 1814. Chiar și clădiri noi sunt extinse ca urmare a completărilor tematice. Școala de Artă din Glasgow, terminată în 1898 va primi o extindere câțiva ani mai târziu (1909) proiectată de C. R. Mackintosh. În Germania, alături de extinderi tradiționale (precum cea a palatului Babelsberg din Berlin, 1849) se întâlnesc frecvente cazuri de completări ale unor clădiri publice: în 1872 s-au adăugat corpuri noi spitalelor berlineze Bethania și Elisabetha, sediul Oficiului imperial de statistică, tot din Berlin, este extins în 1887. Importante lucrări de extindere se întâlnesc și în Austria: în afara complexului Hofburg datând din sec. XVIII, întregit în 1889, prezintă interes modul în care a fost soluționat corpul adăugat Băncii Naționale Austriece (Fr. Schmidt, 1873) ca și realizarea corpului front de stradă al bisericii ortodoxe din Fleischmarkt (Th. Hansen, 1858). Această formulă de adăugire a unor corpuri care să facă front spre spațiile urbane se întâlnește și în Rusia: porticul Catedralei Kazan (1811) orientând clădirea spre Nevski Prospekt și hemiclul realizat de Carlo Rossi în Piața palatului de iarnă, ambele la Leningrad. O extindere masivă se realizează la Washington, Statele Unite, unde Capitolul din 1792 este reclădit în 1817 și completat între 1861–1867.

Între celelalte intervenții reciclatoare asupra clădirilor existente, frecvente de-a lungul secolului XIX, se numără completările sau reactualizările de fațade precum și transformările ori remodelările interioare, posibil de grupat în cadrul modernizărilor. Operațiile de completare sau încheiere a fațadelor sunt numeroase în Italia: între 1857–1914 se termină fațadele (uneori după proiectele inițiale, regăsite, alteori potrivit unor proiecte noi în stil) de la Santa Croce și Santa Maria del Fiore din Florența, Sant Eustorgio din Milano, de la Palazzo Salimbeni din Siena, cele ale domurilor din Amalfi și Arezzo. În Anglia operația de „refacing” se întâlnește la Highcleve Castle, Hampshire (1842), și parțial la Cardiff Castle (1865). La o soluție inedită a recurs arhitectul John Soane, recompunând piese recuperate de la alte clădiri pe fațada nouă a propriei clădiri (1813). Un capitol deosebit al completărilor și transformărilor de fațade îl reprezintă

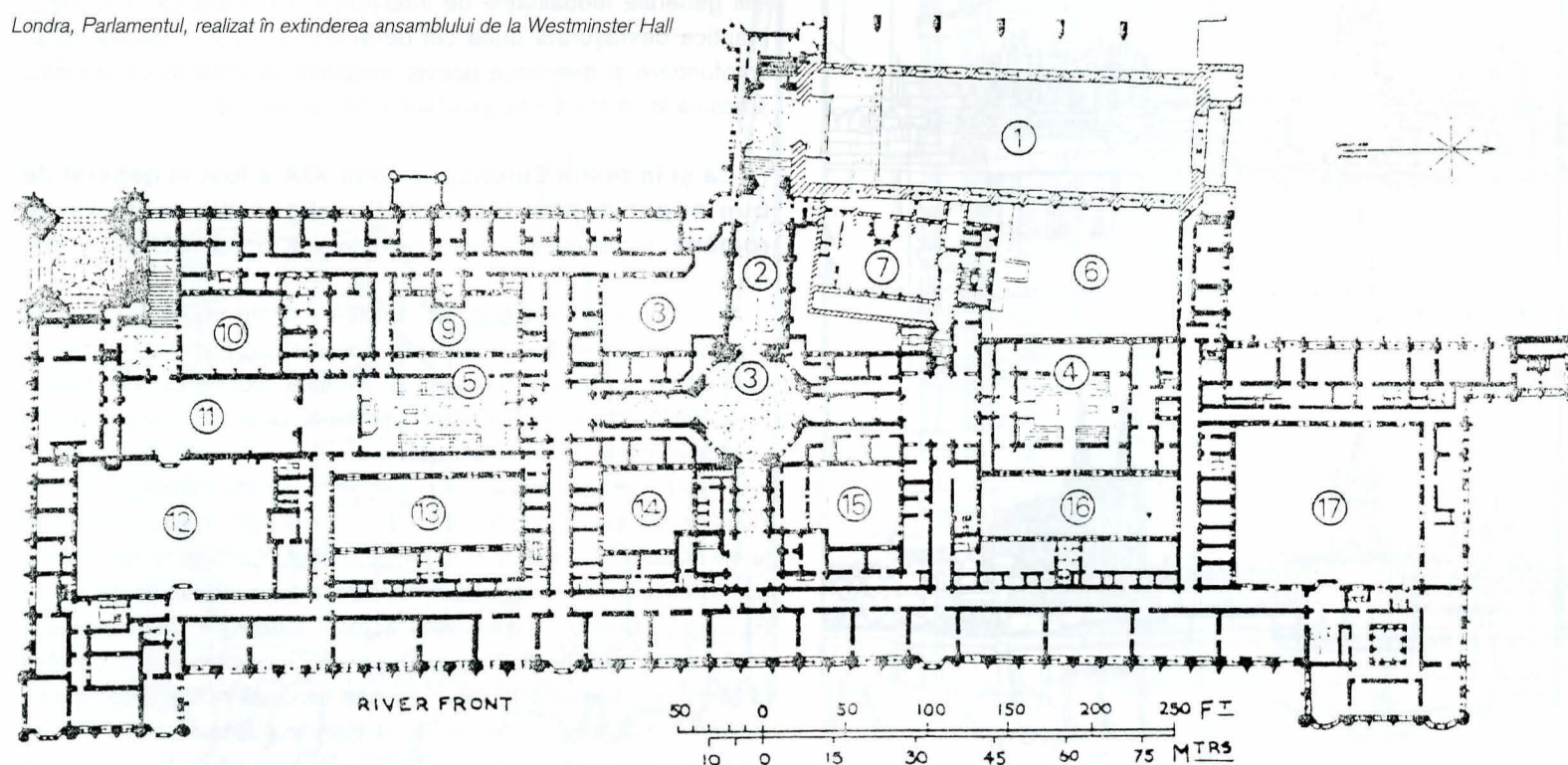
intervențiile asupra catedralelor gotice din Franța și Germania, multe rămase neterminate (îndeosebi în fațadele vestice incluzând turnurile clopotniță). Pentru Notre Dame din Paris (cu fleșele retezate ca la Laon și Reims) se cunoaște propunerea lui Viollet-le-Duc pentru încheierea fațadei de apus, propunere însă nerealizată. În Germania s-au găsit proiectele originare pentru Catedralele din Ulm și Köln permițând completarea lor exactă. Planurile catedralei din Köln s-au găsit în 1814, piatra fundamentală de continuare a lucrărilor s-a pus în 1842 iar șantierul a fost definitiv închis în anul 1880.

Sub presiunea schimbărilor din modul de viață, secolul XIX a devenit martorul unor adevărate campanii de remodelare și reactualizare a clădirilor (denumite curent reconstrucții). În Rusia, asemenea lucrări sunt executate la palatele de la Tzarskoe Selo și Smolnăi (Ohotnăi Riad din Moscova). Multe remodelări (Umbauten) se desfășoară în Germania: la Berlin, F. Stüler remodelează Dorfkirche Pankow și Garnisonskirche (1857–1863), A. Lohse intervine asupra Școlii de meserii și a Gării Sileziene 1867, J. R. Lucae transformă Academia Construcțiilor (1875). Multe asemenea reconstrucții au loc o dată cu schimbarea de destinație. Tipografia de stat a Prusiei (1855) a luat locul mai multor clădiri de locuit, Clubul aristocraților s-a amenajat în fosta casă Mendelsohn (1850), o reședință bogată a fost transformată în sediu al Ministerului Comerțului. Istoria agitată a Franței secolului XIX se reflectă fidel în reamenajările (cu sau fără schimbare de destinație) la care au fost supuse unele clădiri. Palatul Elysée a fost reamenajat (și restaurat) în 1855, apoi completat local (1889); Palatul regal a fost transformat de mai multe ori între 1801 și 1876 (când a fost reconstruit după incendiul din 1871) adăpostind felurite instituții publice sau folosind drept reședințe reprezentative; palatul Luxembourg (după 1789), sediu al senatului, a fost remodelat odată în 1804, apoi, trei decenii mai târziu, datorită schimbărilor de funcțiune.

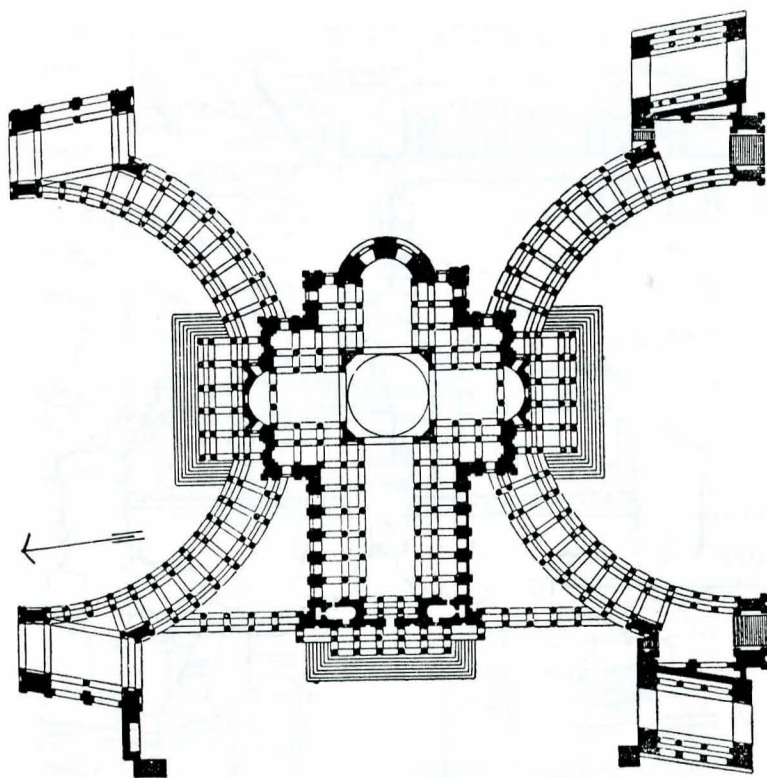

Castelul din Pierrefonds restaurat de Viollet le Duc

Londra, Parlamentul, realizat în extinderea ansamblului de la Westminster Hall

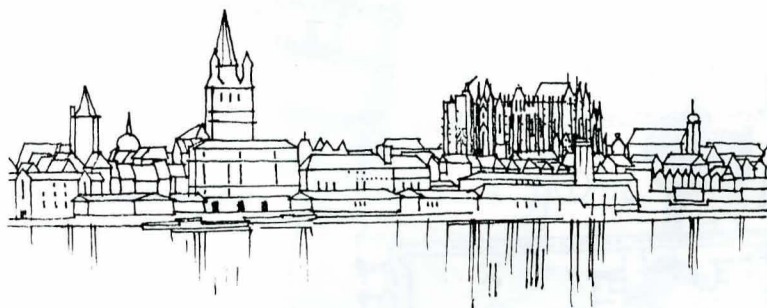

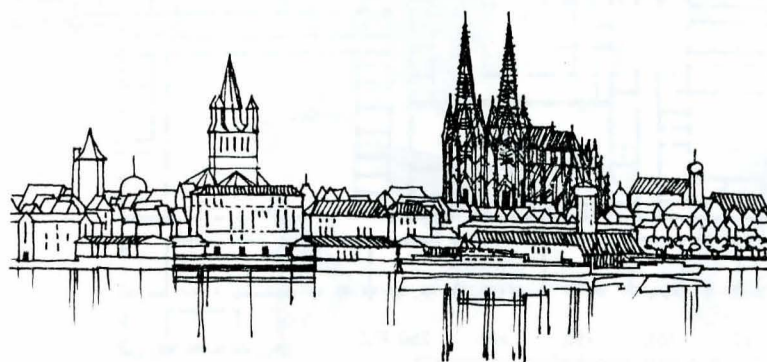

Skt. Petersburg: porticele semicirculare ale Catedralei Kazan (autor A. N. Voronichin, 1812) construite pentru racordarea la spațiul urban.

Ca urmare a progreselor realizate în industrie și construcții, **secolul XIX completează experiența reciclatoare precedentă cu unele soluții îndrăznețe și ingenioase.** O parte se leagă de utilizarea noilor materiale, alta perfecționării tehnicilor de intervenție, folosind rezultatele înregistrate în domeniul mecanicii, al chimiei etc. După 1770, J. B. Rondelet recursese la tiranți și ancore metalice pentru consolidarea bisericii Ste. Geneviève, formula reluându-se și la alte monumente (Lisieux). Între 1824 și 1829 Marché de la Madeleine și Palais Royal (1645) vor fi prevăzute cu acoperiș metalic, respectiv luminatoare pe schelet metalic. Câțiva ani mai târziu (1837) șarpanta de lemn a Catedralei din Chartres a

12. a, b. Silueta orașului Köln, înainte (1855) și după terminarea catedralei pe baza planurilor inițiate (1880)

fost înlocuită cu o construcție metalică. La noul dom peste Casa Albă din Washington (1867) s-au utilizat de asemenea elemente metalice. În a doua jumătate a secolului XIX se experimentează utilizarea cimentului și betonului armat în domeniul restaurărilor. Cimentul armat a fost utilizat de Luigi Pernier la refacerea scărilor monumentale de la Phaestos, Creta în timp ce soluții utilizând betonul armat s-au avut în vedere înainte de 1900 la restaurarea unor monumente medievale din Reims, Nantes și Paris, la insistențele lui Anatole de Baudot din Comisia monumentelor istorice a Franței. La Villa Albani și la bazilica Sta. Maria di Collemaggio din Aquila s-a utilizat armătura de beton.

O primă categorie de intervenții dificile privește supraetajările în legătură cu care s-a acumulat experiență în secolele anterioare. În 1850 se adaugă mansarda la Town Hall din New Orleans, Statele Unite (1795). Muzeul Nou din Berlin va fi supraetajat în 1885 de inginerul R. Cramer. Școala superioară tehnică din Viena (1818) a fost supraetajată opt decenii mai târziu (1897) în timp ce Landesgerichtsgebäude, tot la Viena, datând din 1839, a primit un al patrulea etaj în 1906. Cea mai îndrăzneță supraetajare se realizează la Chicago: Reliance Building de 5 niveluri executată pe schelet metalic în 1890 (pe baza unui proiect semnat de D. H. Burnham și J. W. Roote) va primi în 1895 alte 10 etaje, tot pe schelet metalic, conform documentației lui D. H. Burnham și F. C. Shankland.

Performanțele tehnicii în general și ale construcțiilor în special permit abordarea și a altor intervenții pe clădiri (construcții) existente, cum ar fi deplasările pe orizontală și verticală. În 1847, Marble Arch proiectat și executat de John Nash în fața Palatului Buckingham din Londra (1825) a fost translatat în Hyde Park. La Berlin, inginerul J. W. Schwedler realizează în 1878 ridicarea cu 8 m și rotirea cu 21° a monumentului Kreuzberg. Câțiva ani mai târziu (1883) la Londra este translat Arcul de Triumf ridicat în 1828 la Constitution Hall (având ca model Arcul lui Titus din Roma). Tot în Marea Britanie are loc cea mai amplă operație de demontare și remontare pe alt amplasament a unei clădiri. Este vorba de Crystal Palace acoperind o suprafață de 9,8 ha, proiectat și executat într-un timp record (6 luni) de Joseph Paxton pentru Expoziția universală din 1851 și care a fost deplasat între 1852–1854 la Sydenham. O dată cu aceste performanțe (realizate în secolul trecut pe clădiri unicat) se poate afirma că activitatea de recuperare, recondiționare și reutilizare a fondului clădit și-a definit în linii generale modalitățile de intervenție. Urmează ca în teoria și practica desfășurată după cel de-al doilea război mondial să se aprofundeze și diversifice aceste modalități încercându-se totodată aplicarea lor la scara întregului fond clădit de valoare.

Ca și în restul Europei, secolul XIX a fost în general de bun augur pentru localitățile urbane din toate țările române, îndeosebi din punct de vedere al extinderii fondului clădit nou.

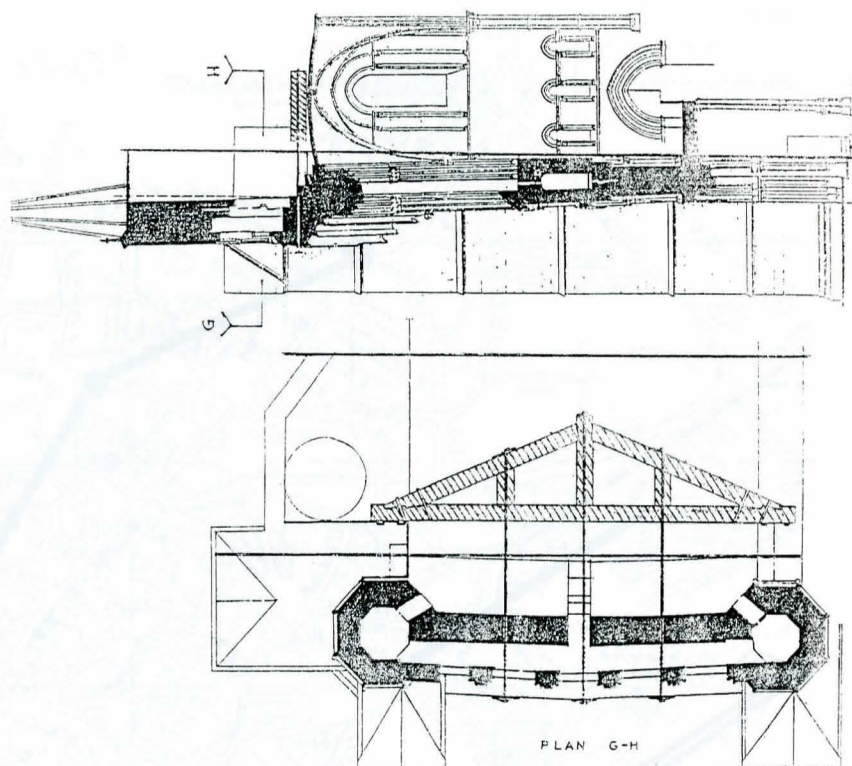
Majoritatea au continuat să crească – unele trăind o adevărată explozie demografică – și să-și modifice calitatea (densitatea, regimul de înălțime și aliniere, ocuparea și utilizarea solului etc.) în limitele posibilităților locale. În Transilvania și Banat, după saturarea „orașelor interioare” procesul de construcție s-a extins în teritoriul înconjurător, însă gradul de ocupare al vetrelor a permis firesc îndeșirea fondului clădit desfășurată concomitent cu diverse intervenții regularizatoare. În unele orașe mari (Craiova, Iași, Pitești, Constanța) s-au realizat câteva operații urbanistice majore (tăieri de bulevarde, conturări de piețe). La București numărul și amploarea acestor intervenții (realizate după 1880) sunt sensibil mai mari. După 1829 se demolează Cetatea Brăilei și cea din Giurgiu, cam în aceeași perioadă începe dezafectarea incintelor defensive medievale de la Brașov și Sibiu, „defortificarea” Timișoarei baroce fiind decisă în 1892. Probabil că materialul rezultat

a fost folosit pentru terasamente, substrucții și eventual la realizarea altor clădiri. Goana după materiale de construcție explică și dispariția (cel puțin până la nivelul solului) a ruinelor antice de la Potaissa și Porolissum, de la Noviodunum și Drobeta în timp ce datorită intervențiilor regularizatoare s-au pierdut alte monumente: la Iași biserica Sf. Vineri (Paraschiva) în 1880 și biserica Dancu (pe locul căreia s-a ridicat Teatrul Național), la Brașov Bastionul Curelarilor (1887), la București biserica Mănăstirii Sărințar și Sf. Ion cel Mare (pe amplasamentul Palatului CEC), la Timișoara porțile triumfale, palatul Mocioni etc. (după 1892).

În prima parte a secolului XIX modificările stilistice au determinat acoperirea cu stucatură în maniera reluărilor stilistice a multor locuințe vechi și lăcașuri de cult (biserica Uspenia din Botoșani 1819, Mănăstirea Râșca în 1827, biserica Barboi din Iași în 1829, Sf. Gheorghe Nou și Radu Vodă din București, 1849–1863, Sf. Gheorghe din Pitești, 1869, biserica Sf. Andrei din Iași în 1870). În Moldova, dar mai ales în Muntenia, au activat arhitecți străini solicitați să renoveze diverse clădiri reprezentative: astfel Johann Schlatter lucrează la Mănăstirea Antim din București (în jurul anului 1860) dar și la mănăstirile Tismana și Bistrița (Oltenia) modificându-le imaginea originală. Intervenții asemănătoare au avut loc la Mănăstirea Neamț, în Moldova precum și la Castelul Huniade din Timișoara.

După 1850 devin treptat mai insistente preocupările privind inventarierea, protecția, conservarea și restaurarea clădirilor vechi de valoare. În 1874 se înființează o comisie condusă de V. Boierescu pentru inventarierea monumentelor, în 1892 se votează Legea pentru

Fațada bisericii de la Lisieux, Franța, stabilizată prin legarea unor tiranți metalici la o fermă orizontală metalică (variante adoptată), 1840

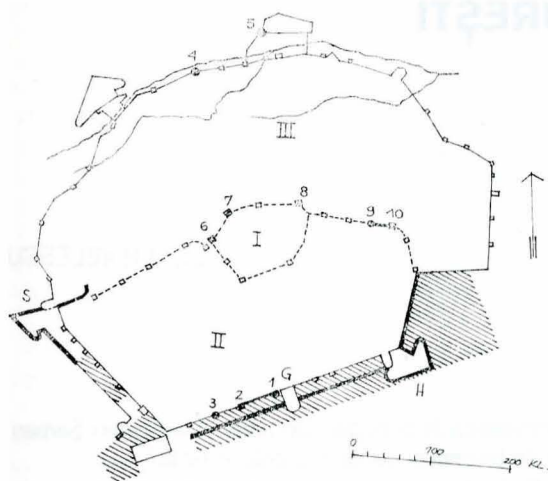
Clădirea de birouri „Reliance” din Chicago înainte (1890) și după supraetajare (1895), reconstituire

Componente ale fortificațiilor medievale (prima incintă cu linie întreruptă) și baroce din Sibiu, păstrate și puse în valoare (linie groasă): cu cifre sunt notate turnurile de apărare, cu litere bastioanele

Burelly. După 1875 la Curtea de Argeș lucrează Alexandru Orăscu care reface și Mitropolia Moldovei începând din 1881. Câțiva ani mai târziu, la recomandarea lui E. E. Viollet-le-Duc și probabil prin intermediul lui Alexandru Odobescu, vine în țară E. A. Lecomte de Nouy care restaurează potrivit doctrinei stilistice mai multe monumente între care Trei Ierarhi din Iași, biserica episcopală din Curtea de Argeș și Mitropolia din Târgoviște. În Bucovina activează K. A. Romstorfer care a restaurat biserica Sf. Gheorghe din Suceava și cea a Mănăstirii Putna (1902) și a efectuat lucrări de conservare la Cetatea Sucevei.

În afara lucrărilor cu specific de restaurare se întâlnesc și intervenții legate de schimbarea destinației, de modificări tematice, sau de „modernizare”. Se continuă refacerea învelitorilor la bisericile din Moldova, cele protestante din Transilvania primesc local un etaj intermediar pentru instalarea orgii. Se practică deschideri de uși și ferestre (cum este cazul la gropnița de la Mănăstirea Neamț, la biserica Barnovschi din Iași), se zidesc porticele Pieței Mici (Kleiner Ring) din Sibiu și ale Casei Negustorilor (clădite de Apollonia Hirscher) din Brașov. În cazul bisericilor Sf. Gheorghe Suceava, de la Episcopia din Roman și Mănăstirea Neamț se renunță la peretele ce separă naosul de pronaos, se adaugă pridvoare la bisericile Cotmeana, Mărcuța din București și Barnovschi din Iași. Sunt de notat și câteva lucrări deosebite precum adăugarea unei turle suplimentare la biserica Dobrovăț și supraetajarea Universității din București, pe baza unui proiect al lui N. Ghika-Budești, lucrări care se înscriu în practica

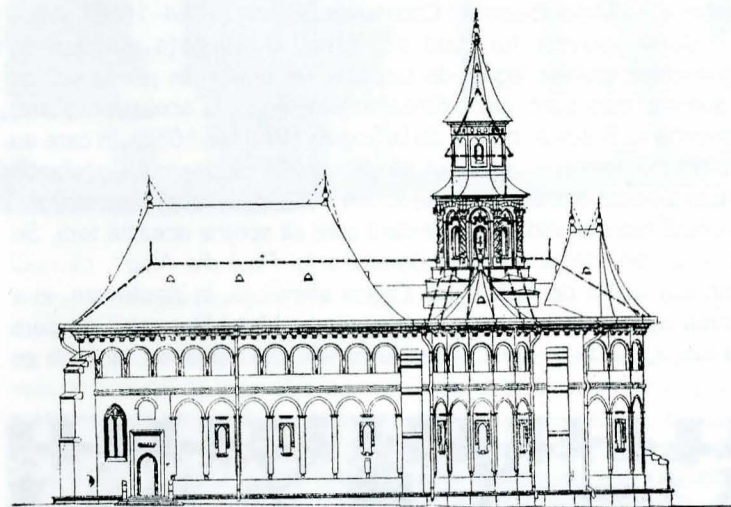

reciclatoare continentală. Dar, precum în majoritatea țărilor europene, și pe teritoriul României efortul de reciclare a vechiului fond clădit a fost sensibil mai redus în comparație cu amploarea construcției noi.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Bacon, Edmund, *Design of Cities*, Viking Press, New York, 1968.
 Benevolo, Leonardo, *Geschichte der Architektur des 19 und 20 Jahrhunderts*, Callwey Verlag, 1964.
 Colectiv, *Growth and Transformation of the Modern City*, Bygghörskningsraad, Stockholm, 1979.
 Choay, Françoise, *The Modern City: Planning in the 19 th. Century*, Braziller, New York, 1969.

Putna, Suceava: modificarea acoperișului (care a putut fi refăcut) și a turlei cu intervențiile din secolul al XVIII-lea și din timpul restaurării lui C. A. Romstorfer

- Giedeon, Siegfried, *Space, time and architecture*, Harvard University Press, 1941.
 Lübke, Wilhelm, *Geschichte der Architektur*, Seeman Verlag, Leipzig, 1865.
 Millon, Henry, *Key Monuments of the History of Architecture*, Prentice-Hall-Abrams Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
 Mouton, Benjamin, *Consolidations des structures, evolution des doctrines et techniques*, Bucharest, 1991.
 Pevsner, Nikolaus, *Génie de l'architecture européenne*, Hachette-Tallandier, Paris, 1965.
 Szentkirály Zoltán, Detsky Mihály, *Az építészet rövid története*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1956.
 Turnard, Christopher, *The City of Man*, Scribner, London-New York, 1953.

RÉSUMÉ

À travers le XIX-ème siècle l'équilibre relatif entre la production nouvelle et la réutilisation de la masse bâtie héritée change presque radicalement. C'est à cause de la révolution technique (des solutions constructives plus efficaces, des matériaux de construction d'une qualité meilleure) qu'accompagne un processus d'urbanisation exponentiel. C'est pour cela que l'héritage architectural vient d'être sous-évalué et que la priorité presque absolue revient à la construction nouvelle. Mais, malgré cette situation peu favorable, la réutilisation des anciens bâtiments et ensembles urbains a continué son trajet. En profitant des derniers expériences dans les domaines des systèmes constructifs, des nouveaux matériaux et utilisages, le secteur du recyclage trouve des solutions inédites en améliorant au même temps les pratiques précédentes. Il faut tout à fait constater que le recyclage primaire (l'utilisation des édifices démolis comme source des matériaux) reste assez fréquent mais, d'autre part, l'activité de restaurations des monuments historiques devient un important champ d'expérimentation, en fournissant des solutions, méthodes etc. adéquates pour la réutilisation des bâtiments de série.

Pitești, Biserica Sf. Gheorghe cu noua clopotniță și pridvorul adăugate în arhitectura secolului a XIX-lea (cu linie întreruptă situația inițială)